

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

IV Voorbij Oost en West

*Ons soort civilisatie rukt de natuurlijke intermenselijke banden stuk en verkrumelt de samenleving tot onopvallende, onbeduidende enkelingen die geen onderling contact meer mogen leggen of dat niet eens meer kunnen en die langzamerhand hun laatste majestueuze gebiedje - namelijk dat in henzelf zit- zijn gaan vergeten. [...]. Dit allerlaatste soevereine gebied van iedere Europeaan kan niet en zal ook niet door enige grote mogendheid in bescherming genomen worden, niet in Genève, niet in Wenen en evenmin in Helsinki...*⁴⁶⁸

–Ludvík Vaculík–

*West und Ost sitzen im selben Boot.*⁴⁶⁹

–Heino Falcke–

In de jaren twintig van de vorige eeuw schreef de Russische schrijver Jevgenij Zamjatin (1884-1937) de anti-utopie *Wij*, een verhaal over een almachtige staat waar de onderdanen geen namen, maar nummers droegen.⁴⁷⁰ Emoties waren taboe voor de burgers van deze Vereende Staat, die allen een uniform, strikt rationeel ingericht leven leidden zonder enige ruimte voor het individu. Nadat *Wij* in enkele emigrantenbladen was verschenen, mocht Zamjatin, oorspronkelijk een overtuigd bolsjewiek, niet meer publiceren en kreeg in 1931 toestemming om te emigreren. *Wij* is vaak opgevat als een allegorie op zijn vaderland, maar in een recensie betwijfelde George Orwell, een andere grootmeester in literaire onheilsvisioenen, of Zamjatin het uitsluitend op de Sovjet-Unie gemunt had. ‘What Zamyatin seems to be aiming at is not any particular country but the implied aims of industrial civilization... It [We] is in effect a study of the Machine, the genie that man has thoughtlessly let out of its bottle and cannot put back again’.⁴⁷¹ Orwell stelde een punt aan de orde dat ook van toepassing was op zijn eigen werk. Het is maar de vraag of *1984* louter over het communisme gaat, merkten in 1984 enkele sovjetideologen op, die in het boek dat zo belangrijk was in de westerse beeldvorming over het sovjetblok juist een verwijzing naar het kapitalisme wilden zien.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Nawoord in: Ludvík Vaculík, *Guinese biggetjes* (Amsterdam 1975) 163.

⁴⁶⁹ Hagen Findeis en Detlef Pollack, *Selbstbewahrung oder Selbstverlust. Bischöfe und Repräsentanten der evangelischen Kirche in der DDR über ihr Leben* (Berlijn 1999) 442.

⁴⁷⁰ Jevgenij Zamjatin, *Wij* (Amsterdam 1970).

⁴⁷¹ George Orwell, ‘Freedom and happiness’ in: *Orwell in Tribune. ‘As I please’ and other writings 1943-7*, Paul Anderson ed. (Londen 2006) 272-275, aldaar 274-275.

⁴⁷² Michael Glenly, ‘Orwell’s 1984 through Soviet eyes’, *Index on Censorship* 13 (1984) nr. 4, 15-17.

Hoewel het al te simpel is de politieke boodschap 180 graden om te keren, wordt *1984* inderdaad vaak gelezen als een reflectie op de mensonterende kanten van de moderne industriële maatschappij.⁴⁷³

In het werk van veel dissidente denkers en groepen is een soortgelijke beschavingskritische dimensie aanwezig. Ze is te vinden in de intellectuele bespiegelingen van bijvoorbeeld Milan Šimečka of Robert Havemann, maar ook in de activiteiten van de onafhankelijke Tsjechische en Oost-Duitse milieugroepen. De politieke betekenis van dergelijke ondernemingen is niet altijd duidelijk. Natuurlijk was het vervagen van de grenzen tussen beschavingskritiek en politiek protest onvermijdelijk in een maatschappij waar alle onafhankelijke taal, los van de intenties, politieke dimensies kreeg. Tegelijkertijd kon het vermijden van expliciete politieke ambities enige bescherming bieden tegen vervolging, zoals in het geval van *Charta 77* en de politiek alternatieve groepen in de DDR was gebleken. Toch was beschavingskritiek niet slechts een dekmantel waarachter politieke bedoelingen schuilgingen. Het apolitieke ethos was vanzelfsprekend voor intellectuelen en activisten die de zin van het leven niet in politiek en dus ook niet in verzet tegen politiek zochten. Zij constateerden in hun samenleving fundamentele defecten, die niet met een politieke machtswisseling verholpen konden worden.

Door deze beschavingskritische dimensie onder de loep te nemen, komen onvermoede dwarsverbanden aan het licht, niet alleen tussen de op grond van politieke criteria vaak zo verschillend beoordeelde Tsjechische en Oost-Duitse oppositiebewegingen, maar ook tussen de politiek alternatieve bewegingen in het Oostblok en sociale bewegingen in het Westen.⁴⁷⁴ Thema's als ecologie, de groeiende kloof tussen arm en rijk, alternatieve cultuur en het zoeken naar nieuwe vormen van spiritualiteit waren in deze tijd aan beide zijden van het IJzeren Gordijn actueel. Zij hebben met elkaar gemeen dat ze zich niet eenvoudig politiek laten duiden, maar deel uitmaken van een fundamentele kritiek op de industriële maatschappij. Dit beschavingskritische discours schuurde dicht tegen officiële debatten aan, vooral in de DDR, waar het een terugkerend onderwerp in de literatuur en in kerkelijke kringen was.

Vergelijkingen met het Westen waren een terugkerend element in de beschavingskritiek van de oppositionele groepen. Ze kunnen gezien worden als een onbedoeld gevolg van de obsessieve concurrentiestrijd van de communistische regimes met het kapitalistische Westen, dat als ultiem tegenbeeld fungeerde.⁴⁷⁵ Al sinds haar ontstaan legitimeerde de marxistische beweging haar doelstellingen voortdurend met verwijzingen naar kapitalistische misstanden. Naarmate de voorspelde overwinning langer uitbleef en de economische achterstand alleen maar groeide, ging het Oostblok in toenemende mate gebukt

⁴⁷³ Rupnik, *The other Europe*, 228-230. In het cruciale jaar zelf woedden er heftige debatten over de betekenis van *1984*. Zie: Timothy Garton Ash, 'Orwell and Nineteen Eighty-Four' in: Ferdinand Mount ed., *Communism* (Londen 1992) 239-243.

⁴⁷⁴ Zie voor deze vergelijking: Knabe, 'Neue Soziale Bewegungen im Sozialismus', 551-569.

⁴⁷⁵ Zie voor het belang van vijandbeelden voor het communisme: Silke Satjukow en Rainer Gries, 'Feindbilder des Sozialismus. Eine theoretische Einführung' in: Idem ed., *Unsere Feinde. Konstruktionen des Anderen im Sozialismus* (Leipzig 2004) 13-70.

onder de belofte het kapitalisme te overtreffen. Critici gingen vergelijkingen met het Westen gebruiken om het falen van de communistische regimes aan de kaak te stellen. Dat betekende echter niet dat de dissidenten en alternatieve groepen onverdeeld enthousiast waren over het concurrerende machtsblok. Veel van hun beschavingskritiek stelde op de gedachte van een verregaande symmetrie tussen Oost en West; beide zouden geen goed antwoord hebben op de problemen van geïndustrialiseerde samenlevingen. Zo konden er gaten worden geschoten in de vermeende superioriteit van het sovjetcommunisme, dat met allerlei ongemakken bleek te kampen waarvan lang was beweerd dat ze een exclusief westerse aangelegenheid zouden zijn. Het aanstippen van overeenkomsten tussen Oost en West kon echter ook in dienst staan van een herbezinning op de socialistische idealen, die, mits afgestoofd, nog steeds de beste gids voor de toekomst zouden zijn. Wat voor politieke conclusies er aan de gedachte van symmetrie ook werden verbonden, het moge duidelijk zijn dat er door dissidenten allesbehalve kritiekloos naar het Westen gekeken werd. In weerwil van het *annus mirabilis* 1989, dat zo vaak als een ‘terugkeer naar Europa’ is gevierd, vallen er onder het koor van dissidenten heel wat stemmen te onderscheiden die een scherp oog hadden voor de valkuilen van dit Europa.

Spiegel van het Westen

Het communistische Oosten niet als antithese, maar als spiegel of zelfs leidraad van het Westen, is een beeld met een lange geschiedenis. Voor generaties van linkse intellectuelen bleef het Oostblok, ondanks alle betreuenswaardige aberraties, de thuishaven van een maatschappelijk systeem dat korte metten had gemaakt met de kapitalistische uitbuiting. Deze positieve inschatting had haar wortels in het Interbellum, toen het sovjetcommunisme een krachtig alternatief leek voor een door politieke en economische crises verzwakte liberaal-kapitalistische orde. De Poolse schrijver Czesław Miłosz schreef in zijn herinneringen aan die tijd dat de omarming van het marxisme net zo onvermijdelijk leek als het eindpunt van een rond voorwerp dat een helling afdolt: ‘waar het ook begonnen is, het zal altijd in dezelfde inzinking in het terrein vallen’.⁴⁷⁶ Na de Tweede Wereldoorlog werd de uitdaging die het marxisme bood vooral in de Verenigde Staten in toenemende mate onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Daarbij ontwikkelde zich een stroming die zich concentreerde op de raakvlakken tussen communisme en kapitalisme. Volgens de zogeheten convergentietheorie waren de overeenkomsten tussen beide systemen belangrijker dan de verschillen en zouden ze langzaam maar zeker naar elkaar toe groeien. De hieraan verwante moderniseringstheorie zette zich af tegen het normatieve totalitarismemodel, dat vooral het repressieve karakter van de communistische staten benadrukte, en ontwaarde in zowel Oost als West een proces van modernisering dat op wezenlijke punten vergelijkbaar was.⁴⁷⁷ Deze

⁴⁷⁶ Czesław Miłosz, *Geboortegrond* (Amsterdam 1982) 122.

⁴⁷⁷ Mark G. Field ed., *Social consequences of modernization in communist societies* (Baltimore en Londen 1976). Zie voor een terugblik op deze theoretische debatten: Frederic J. Fleron Jr. en Erik P. Hoffmann ed., *Post-Communist studies and political science. Methodology and empirical theory in Sovietology* (Boulder, San

wetenschappelijke richting is vaak zwart gemaakt vanwege haar vermeende blinde vlek voor de onderdrukking van andersdenkenden in het Oostblok; zij zou een cruciaal verschil tussen beide machtsblokken onderbelicht laten.⁴⁷⁸ Opmerkelijk genoeg waren er juist onder de Midden-Europese dissidenten, die eerder om hun affiniteit met totalitarismetheorieën bekend stonden, diverse prominente personen die de overeenkomsten tussen hun leven en dat in het Westen tot een thema in hun werk maakten.⁴⁷⁹

De ontpersoonlijkte mens

In een voor het West-Duitse links-liberale weekblad *Die Zeit* geschreven bijdrage vroeg Ludvík Vaculík zich af of 'er vandaag de dag wel zo'n groot verschil is tussen het lot van de mens in onze dictatuur en in jullie democratie?'⁴⁸⁰ Zelf bespeurde hij bij een blik over het IJzeren Gordijn vooral overeenkomsten, zoals 'corruptie van directeuren en ministers, het agressieve verkeer en de terreur van mode, lawaai en chemie'. Vaculík had een voorliefde voor provocaties, maar verwoordde hier een indruk die bij meer dissidenten leefde. In Tsjechoslowakije was Václav Havel de voornaamste vertolker van de gedachte dat de communistische staten en de westerse democratieën meer met elkaar te maken hadden dan de scherp aangezette tegenstellingen in de Koude Oorlog deden voorkomen. Maar weinig andere dissidente intellectuelen beschikte over zo'n groot publiek in het Westen als Havel en hij gebruikte die bijzondere positie regelmatig om westerse misvattingen over het leven onder het communisme aan te kaarten. Zo is zijn beroemde essay 'De macht der machtelozen' (1978) vooral bekend als een originele analyse van de wijze waarop macht functioneert in het Oostblok, maar het Westen wordt niet buiten schot gelaten.⁴⁸¹ Dat begint al bij zijn vaststelling dat het communistische regime berust 'op de historische ontmoeting tussen de dictatuur en de consumentenmaatschappij'.⁴⁸² De communistische staten zijn in Havels ogen geen alternatief voor de westerse consumptiemaatschappij, maar slechts een dictatoriale variant erop. In beide systemen is sprake van een 'diepe morele crisis van de maatschappij' die gepaard gaat met een ongebreidelde consumptiedrang.⁴⁸³ Aanknopend bij Václav Bělohradský, in deze tijd een belangrijke aangever van ideeën voor Havel, zag hij het wezen van deze crisis in de dominantie van anonieme, onpersoonlijke en aan niets en niemand verantwoording afleggende macht.⁴⁸⁴ Bělohradský traceerde de wortels van deze

Francisco en Oxford 1993). Nils Gilman, *Mandarins of the future: modernization theory in Cold War America* (Baltimore en Londen 2003) 12-15.

⁴⁷⁸ Zie bijvoorbeeld: Martin Malia, 'From under the rubble, what?', *Problems of Communism* 41 (1992) 89-106. Klaus Schroeder en Jochen Staadt, 'Der diskrete Charme des Status-quo: DDR-Forschung in der Ära der Entspannungspolitik' in: Klaus Schroeder ed., *Geschichte und Transformation des SED-Staates: Beiträge und Analysen* (Berlijn 1994) 308-346.

⁴⁷⁹ Zie voor het gebruik van het totalitarismebegrip door dissidenten: Gleason, *Totalitarianism*, 167-189. Rupnik, *The other Europe*, 224-248.

⁴⁸⁰ Ludvík Vaculík, 'Pod diktaturou lidu', *Obsah* (1989) april, 113-115, aldaar 115.

⁴⁸¹ Havel, 'Moc bezmocných', *Spisy* 4, 224-330.

⁴⁸² Ibidem, 246.

⁴⁸³ Ibidem, 255.

⁴⁸⁴ Zie voor Bělohradský's invloed op Havel het voorwoord van de door Havel samengestelde samizdatbundel met artikelen van Bělohradský en reacties daarop: Václav Bělohradský, *Přirozený svět jako politický problém*.

onpersoonlijke macht in de scheiding van politiek en moraal die in de zeventiende eeuw zou hebben ingezet. Gezien de bloedige godsdienstoorlogen uit die tijd was dat op het eerste gezicht een heilzame ontwikkeling, maar op de lange termijn maakte ze de weg vrij voor moderne, bureaucratische staten zonder moreel kompas. Geweten en moraal waren puur persoonlijke aangelegenheden geworden, die geen rol van betekenis meer speelden in het publieke domein. Tot wat voor catastrofes dat kon leiden, had de twintigste eeuw afdoende aangetoond. Het fenomeen van politiek gereduceerd tot een ‘technologie van de macht’ was volgens Bělohradský aan beide kanten van het IJzeren Gordijn even virulent. In de totalitaire staten van het Oostblok regeerden partijen die op geen enkele wijze verantwoording aflegden aan de bevolking. Maar ook in de westerse liberale democratieën was de controle op de macht minimaal: de politieke besluitvorming was geheel in handen van politieke partijen die nog maar weinig voeling hadden met de mensen die ze geacht werden te vertegenwoordigen.⁴⁸⁵ Bělohradský zag daarom weinig verschil tussen de westerse studentenbewegingen van de jaren zestig en de dissidente groepen in het Midden-Europa van de jaren zeventig. Ze waren allemaal een uiting van protest tegen de onpersoonlijke macht van de moderne staat.

Bělohradský’s thema van de onpersoonlijke macht is nauw verbonden met het voor Havel cruciale begrip verantwoordelijkheid. In zijn in gevangenschap geschreven *Brieven aan Olga* had Havel menselijke verantwoordelijkheid omschreven als:

‘het fundament waarop elke identiteit groeit en waarmee zij staat of valt; ze is haar basis, wortel, zwaartepunt, bouwprincipe of haar as; zoiets als haar ‘idee’, die haar maat en aard bepaalt; een soort kit die haar bijeenhoudt en met het uitdrogen van die kit begint ook de identiteit onophoudelijk te verbrokkelen en uiteen te vallen’.⁴⁸⁶

Met het nemen van verantwoordelijkheid bepaalt ieder individu wie hij is, menselijke verantwoordelijkheid is het ‘mes waarmee wij onze unieke contouren inkerven in het panorama van het zijn’.⁴⁸⁷ In de moderne tijd was dit mes echter bot geworden. In de Oostbloklanden was de samenleving in de greep geraakt van een ideologie die weinig meer met de werkelijkheid te maken had, maar des te dwingender aanwezig was en met talloze verfijnde codes en rituelen het gehele leven had doordrongen. De in ‘De macht der machtelozen’ opgevoerde groenteboer die zijn etalage met propagandaleuzen drapeert, is een klassiek voorbeeld geworden van hoe burgers in totalitaire staten met allerlei ogenschijnlijk kleine gebaren blijf geven van hun gehoorzaamheid. Dit systeem functioneerde volgens Havel schijnbaar automatisch, zonder dat er iemand aan de knoppen zat. Zelfs de hoogste

Eseje o člověku pozdní doby, Václav Havel ed. (Praag 1984). Dit voorwoord is herdrukt in: Havel, *Spisy* 4, 470-474.

⁴⁸⁵ Václav Bělohradský, ‘Križe eschatologie neosobnosti’ in: Idem, *Přirozený svět jako politický problém*, 61-125, aldaar 88-97. Een Duitse, beknopte versie van veel van Bělohradský’s basisideeën is te vinden in: Václav Bělohradský, ‘Bürokratie und Kultur in der modernen Gesellschaft’ in: Stanley Diamond ed., *Bürokratie als Schicksal?* (Opladen 1985) 126-135.

⁴⁸⁶ Havel, ‘Dopisy Olze’, *Spisy* 5, 225.

⁴⁸⁷ *Ibidem*, 228.

partijbazen waren in feite niet meer dan figuranten in een door de ideologie geregisseeerde vertoning.⁴⁸⁸ In dit domein van de onpersoonlijke macht was geen ruimte meer voor het soort individuele, door het geweten ingegeven keuzes dat het wezen van identiteit uitmaakt. Havel sprak daarom van een ‘crisis van de identiteit zelf’.⁴⁸⁹

Deze crisis strekte zich uit over de hele moderne wereld en had haar wortels in de westerse cultuur. Westerse verworvenheden als de moderne wetenschap, rationalisme, de industriële revolutie, de consumptiecultus en het marxisme lagen aan de basis van de communistische regimes die, zo redeneerde Havel in zijn essay ‘Politiek en geweten’ (1984), een ‘vervormde weerspiegeling van de hele moderne beschaving [zijn] en een indringende, misschien wel laatste oproep haar zelfbegrip bij te stellen’.⁴⁹⁰ Het Oostblok was het mismaakte kind van westerse tradities, het product van West-Europa’s ‘dubbelzinnige export’.⁴⁹¹ Havel had daarom even weinig op met de linkse intelligentsia die hun ogen sloten voor het repressieve karakter van het sovjetcommunisme als met geharde anticommunisten die het liefst gewapenderhand een einde aan het sovjetblok zouden maken. De laatsten vergeleek hij met een onaantrekkelijk meisje dat van haar lelijkheid denkt af te komen door haar spiegel kapot te slaan. Tegen deze achtergrond wordt duidelijk waarom Havel zich behalve gesteund, soms ook onbegrepen voelde door westerse bezoekers die hem en andere dissidenten hun solidariteit kwamen betuigen. Het aanbod tot hulp van mensen die zich in Havels ogen op hetzelfde zinkende schip bevonden was natuurlijk sympathiek, maar daarom niet minder onnozel.⁴⁹² Daarom verzette hij zich tegen de in het Westen bestaande neiging hem uitsluitend als een luis in de pels van het communistische regime te zien. Intellectuelen, had Havel ooit gezegd, dienden zich te spiegelen aan Cassandra en moesten luid en duidelijk waarheden verkondigen die de mensen liever niet wilden horen.⁴⁹³ Zijn beeld van het communistische Oostblok als één groot memento voor het Westen was een goed voorbeeld van zo’n ongewenste boodschap, maar stuitte op even weinig weerklank als Cassandra’s voorspellingen.

Kassandra, altijd al een geliefde identificatiefiguur voor intellectuelen wier stemmen niet gehoord werden, was ook de titel van een roman van Christa Wolf.⁴⁹⁴ Het verhaal speelde in de klassieke oudheid, maar gebruikte, zoals zo veel DDR-literatuur, de omweg van de geschiedenis om over het heden te spreken. Na de *Wende* is Christa Wolf in de hoek gezet als een schrijfster die, als het erop aankwam, altijd loyaal aan het DDR-regime was geweest.⁴⁹⁵

⁴⁸⁸ Havel, ‘Moc bezmocných’, *Spisy 4*, 234-241.

⁴⁸⁹ Ibidem, 246. Havels ideeën over identiteit worden nader besproken in: Robert Pynsent, *Questions of identity. Czech and Slovak ideas of nationality and personality* (Budapest en Londen 1994) 1-42.

⁴⁹⁰ Václav Havel, ‘Politika a svědomí’ (1984) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 418-445, aldaar 430. Nederlandse versie in: Havel, *Naar alle windstreken*, 79-100.

⁴⁹¹ Havel, ‘Politika a svědomí’, *Spisy 4*, 429.

⁴⁹² Ibidem, 432-434.

⁴⁹³ Havel, ‘Dálkový výslech’, *Spisy 4*, 872.

⁴⁹⁴ *Kassandra* verscheen oorspronkelijk in één uitgave met vier lezingen over het ontstaansproces van de vertelling: Christa Wolf, *Kassandra: 4 Vorlesungen, 1 Erzählung* (Berlijn (Oost) en Weimar 1983). In hetzelfde jaar kwam in West-Duitsland de ongecensureerde versie uit.

⁴⁹⁵ Zie voor deze uitvoerig gedocumenteerde controverse: Thomas Anz ed., ‘*Es geht nicht um Christa Wolf*’. *Der Literaturstreit im vereinten Deutschland* (München 1991). Bernd Witte, *Der Literaturstreit in sich*

Dit oordeel doet geen recht aan de autoriteit die Wolf in dissidente kringen genoot.⁴⁹⁶ Dat onder de politiek alternatieve groepen versies van haar *Kassandra* circuleerden waarin de door de censuur geschrapte passages op ingeplakte papiertjes waren ingevoegd, geeft aan dat men dacht in Wolfs werk iets van belang te kunnen vinden. Door in haar werk actuele thema's als milieuvervuiling en de (on-)beheersbaarheid van technologie aan de orde te stellen, had Wolf een trouw publiek onder andersdenkenden in de DDR opgebouwd. In *Kassandra* ging zij op zoek naar de wortels van de escalerende wapenwedloop en dacht die te vinden in de oorsprong van de westerse cultuur zelf. De ondergang van Troje betekende volgens haar het einde van een beschaving waarin vrouwen nog gelijkwaardig waren. Door de onderdrukking van vrouwen zou een typisch 'mannelijke', de 'Fähigkeit zur Reife' ontberende vorm van rationalisme vrij spel hebben gekregen.⁴⁹⁷ Dat uitte zich in een obsessie met 'schneller, besser, und mehr' waarvan de wapenwedloop het recentste voorbeeld was, maar die ook al in de oudste bron van deze cultuur –Homerus' gewelddadige epos de *Ilias*– aanwezig was.⁴⁹⁸ Dit structurele defect in de westerse beschaving dreigde in het nucleaire tijdperk op de vernietiging van al het leven uit te lopen. De welhaast onontkoombare atoomoorlog had in Wolfs lezing dan ook weinig te maken met politieke of ideologische meningsverschillen, maar was het symptoom van een beschaving die ziek is tot op het bot. Niemand leek dat echter te willen horen: 'Wem soll man sagen, daß es die moderne Industriegesellschaft, Götze und Fetisch aller Regierungen, in ihrer absurden Ausprägung selber ist, die sich gegen ihre Erbauer, Nutzer und Verteidiger richtet...'.⁴⁹⁹

Wolf zag een cruciale rol weggelegd voor intellectuelen bij de correctie van dit uit balans geraakte evenwicht. Die hadden echter ook in haar eigen land nog maar weinig te zeggen, zo hadden zij en de andere opstellers van de protestpetitie tegen Wolf Biermanns *Ausbürgerung* ondervonden. Wolf beschouwde haar marginalisering na de Biermannaffaire echter niet als een politieke nederlaag, maar als een teken dat kunstenaars en intellectuelen het onderspit hadden gedolven tegen de onophoudelijke arbeidsdeling, die hen steeds verder naar de marges van de samenleving had verdrongen. De oude droom van een centrale rol in de maatschappij, lange tijd zo bepalend voor de aantrekkingskracht van revolutionaire ideologieën op intellectuelen, leek verder weg dan ooit. Het huisarrest in de ivoren toren bracht bij Wolf een diepe crisis teweeg, waarin ze troost zocht bij vroeg-romantische dichters:

'...die haben sensibel registriert, daß sie Außenseiter wurden, daß sie nicht gebraucht wurden in einer Gesellschaft, die sich daranmachte,

vereinigenden Deutschland: eine Analyse des Streits um Christa Wolf und die deutsch-deutsche Gegenwartsliteratur in Zeitungen und Zeitschriften (Marburg 1997).

⁴⁹⁶ Zie bijvoorbeeld de positieve recensie van Wolfs boek *Störfall* in het samizdat blad *Umweltblätter*: Rüdiger Rosenthal, 'Die Nachricht. Zu Christa Wolfs Buch "Der Störfall"', *Umweltblätter* 2 (1987) nr. 2. Onder het kopje 'Lesefrüchte' waren er ook fragmenten uit Wolfs werk afgedrukt in het samizdat blad *Friedensreader* (1988) nr. 3, 10.

⁴⁹⁷ Christa Wolf, *Voraussetzungen einer Erzählung: Kassandra* (Darmstadt en Neuwied 1983) 115.

⁴⁹⁸ Zie Wolfs bijdrage op de *Berliner Begegnung zur Friedensförderung* in: *Berliner Begegnung zur Friedensförderung*, 117-118.

⁴⁹⁹ Wolf, *Voraussetzungen einer Erzählung*, 97.

Industriegesellschaft zu werden, die Arbeitsteilung weiterzutreiben,
die Menschen in Anhängsel der Maschinen zu verwandeln...'.⁵⁰⁰

Door haar eigen isolatie te duiden als een gevolg van de al maar voortschrijdende maatschappelijke vervreemding die eigen zou zijn aan de industriële maatschappij, slaagde Wolf erin de marxistische utopie, oorspronkelijk juist als antwoord op deze problematiek bedoeld, overeind, of in ieder geval buiten schot te houden. Zo bleek dat gelijksoortige diagnoses lang niet altijd tot dezelfde remedies leidden. Zowel Havel als Wolf zagen de mensen onder gaan in de om zich heen grijpende technologisering van het leven. Terwijl Havel het marxisme en de hele communistische beweging als één van de vele verschijningsvormen van dit ontspoorde rationalisme beschouwde, koos Wolf ervoor te zwijgen over de politieke consequenties van haar *Weltschmerz*, al waren haar essays en toespraken uit deze tijd vol van verwijzingen naar verloren illusies en dromen van vroeger. De titel van haar in 1979 verschenen roman *Kein Ort. Nirgends* sloeg, zo liet ze eens weten, ook op haar eigen intellectuele en politieke ontheemding.⁵⁰¹

Daarentegen probeerde Havel wel een remedie te formuleren voor de crisis waarin de wereld volgens hem verkeerde. De groenteboer uit *De macht der machtelozen* liet hij breken met de rituelen waaruit zijn dagelijks leven was gaan bestaan: geen propagandavlaggetjes meer in de etalage, geen deelname aan doorgestoken verkiezingen en eventueel zelfs protesten tegen bepaalde misstanden. Van zo'n 'leven in de waarheid' ging volgens Havel een enorm maatschappelijk effect uit omdat het met kleine, concrete handelingen de leugenachtigheid van het systeem blootlegde. Dat leverde meer op dan de oeverloze discussies over alternatieve politieke programma's, die tot dan toe het debat binnen de Tsjechische oppositie hadden bepaald. In plaats van deze 'traditionele politiek' wilde Havel een 'antipolitieke politiek', die geen 'technologie van de macht' was, maar bestond uit 'politiek als gepraktiseerde moraal, in dienst van de waarheid'.⁵⁰²

'Leven in de waarheid' is misschien wel de bekendste slogan geworden van de Midden-Europese oppositie tegen het sovjetcommunisme. Toch werd het, evenals het concept van 'antipolitieke politiek', kritisch ontvangen door dissidenten die moeite hadden met Havels moralisme. In een beroemd geworden discussie waarschuwden onder andere Vaculík en Pithart voor het gevaar dat de dissidenten zich als ver boven het volk verheven helden zouden gaan gedragen.⁵⁰³ Anderen betwijfelden of de offers die Havels groenteboer waarschijnlijk zou moeten brengen voor zijn 'leven in de waarheid' –verlies van baan en

⁵⁰⁰ Christa Wolf, 'Projektionsraum Romantik. Gespräch mit Frauke Meyer-Gosau' in: Idem, *Essays/Gespräche/Reden/Briefe 1975-1986* (München 2000) 236-255, aldaar 238.

⁵⁰¹ 'Ich will authentisch erzählen. Ein ZEIT-Gespräch zum 70. Geburtstag von Christa Wolf', http://www.zeit.de/1999/12/199912.interview_christa.xml, geraadpleegd op 24 november 2005.

⁵⁰² Havel, 'Politika a svědomí', *Spisy* 4, 442.

⁵⁰³ Ludvík Vaculík, 'Poznámky o statečnosti' (1978) in: Vilém Prečan ed., *Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace* (Scheinfeld-Schwarzenberg en Bratislava 1990) 52-55. Engelse versie in: Ludvík Vaculík, *A cup of coffee with my interrogator. The Prague chronicles of Ludvík Vaculík* (Londen 1987) 47-51. Petr Pithart, 'Bedra některých' (1978) in: Václav Havel, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 1245-1249. Een overzicht van dit debat is te vinden bij: Skilling, *Charter 77*, 77-80.

vakantiemogelijkheden, geen hoger onderwijs voor zijn kinderen— wel redelijkerwijs van doorsnee burgers verwacht mochten worden. Havel werd verweten politiek te reduceren tot moraal en haar machtspolitieke elementen te verketteren. Deze elitaire houding zou typerend zijn voor intellectuelen, maar nauwelijks rekening houden met de behoeftes van gewone mensen en daardoor bijdragen aan de maatschappelijke isolatie van *Charta*.⁵⁰⁴

Veel van deze kritiek heeft een kern van waarheid, maar ze miskent dat het Havel nooit om een politieke strategie was gegaan waarmee hij een zo groot mogelijke aanhang zou kunnen bereiken. Zijn ‘antipolitieke politiek’ was niet bedoeld als kortste weg naar een regimewisseling, maar als voorstel voor een zinvol, waardig bestaan in de existentiële crisis van de moderne beschaving. Aan de andere kant was juist de naar eigen zeggen ‘antipolitieke’ Havel achter de schermen een onvermoeibare organisator met een scherp gevoel voor publiciteit. Hoewel hij graag voorgaf niet in macht geïnteresseerd te zijn, komt uit bronnen als de briefwisseling met de Tsjechische emigrant František Janouch een ander beeld naar voren.⁵⁰⁵ Havel was als geen ander bedreven in het naar zich toetrekken van het initiatief in vele oppositionele ondernemingen en in het opbouwen van contacten met westerse media, waardoor zijn naam als dissident gevestigd raakte. Zijn elegant geschreven filosofische bespiegelingen hielpen hem daarbij waarschijnlijk meer dan uitgewerkte politieke programma’s zouden hebben gedaan. Gemeten naar invloed vergaarde Havel op deze wijze een groter politiek kapitaal dan degenen die hem naïviteit op dit gebied verweten.

De parallelle polis

Havel liet het niet bij fraaie, maar abstracte idealen; hij ondernam veel pogingen het ‘leven in de waarheid’ met praktische, concrete activiteiten in te vullen en zo vorm te geven aan een ‘parallelle polis’.⁵⁰⁶ Deze door Václav Benda geïntroduceerde term sloeg op het voornemen een zo breed mogelijk, alternatief maatschappelijk leven op te zetten, dat de kunsten, wetenschap, onderwijs, economie, maar ook buitenlandse politiek zou moeten omvatten.⁵⁰⁷ Benda wilde zo een uitweg bieden uit een conflict dat *Charta* dreigde te verscheuren. Vooral de vroegere KSČ-leden binnen *Charta* meenden het aanbod tot een dialoog met het regime, dat in de oprichtingsverklaring was gedaan, volstrekt serieus omdat ze geloofden dat alleen in samenwerking met de machthebbers wat kon worden bereikt. Anderen zetten echter liever een punt achter *Charta*, dat ook als éénmalig, moreel gebaar haar betekenis zou hebben, dan dat ze aan de onderhandelingstafel plaats namen. Benda’s compromis probeerde deze tegenstelling te overwinnen door te pleiten voor een gevarieerd aanbod van maatschappelijke

⁵⁰⁴ Zie bijvoorbeeld: Petr Fidelius, ‘Morálka v politice’ (1992) in: Idem, *Kritické eseje* (Praag 2000) 174-186. Emanuel Mandler, ‘Intelektuálové na cestě k nepolitické politice. Dva fragmenty’, *Soudobé dějiny* 2 (1995) 65-92. Milan Otáhal, ‘O nepolitické politice’, *Sociologický časopis* 34 (1998) 467-476.

⁵⁰⁵ Václav Havel en František Janouch, *Korespondence 1978-2001*, Květa Jechová ed. (Praag 2007). Deze kant van Havel staat ook centraal in: Keane, *Václav Havel*.

⁵⁰⁶ Havel, ‘Moc bezmocných’, *Spisy* 4, 302-305.

⁵⁰⁷ Václav Benda, ‘Paralelní polis’ (1978) in: Vilém Prečan ed., *Charta 77 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace* (Scheinfeld-Schwarzenberg en Bratislava 1990) 43-51. Engelse versie in: H. Gordon Skilling en Paul Wilson ed., *Civic freedom in Central Europe. Voices from Czechoslovakia* (Londen 1991) 35-41.

activiteiten, dat niet gericht was op contacten met het regime, maar ze ook niet uitsloot. Zo kon er toch een bepaalde mate van continuïteit bereikt worden, zonder dat dit als een erkenning van het regime kon worden uitgelegd.⁵⁰⁸

Benda's 'parallele polis' sloot aan bij de al in Polen verkende weg van de *civil society*, die voorschreef dat de oppositie zich niet langer op het veranderen van het communistisch systeem moest richten, maar op het stimuleren van maatschappelijke activiteiten van onderop. Hoewel niet alle dissidenten enthousiast waren over deze strategie, nam bijvoorbeeld het aantal samizdatuitgeverijen en ondergrondse filosofische seminars in de jaren tachtig gestaag toe. Zo kwam er ruimte voor het soort authentieke, niet van bovenaf gereguleerde initiatieven waaruit volgens Havel het 'leven in de waarheid' bestond.

De door Havel en Bělohradský verwoorde beschavingskritische diagnose is ook terug te vinden in de verklaringen van *Charta 77*. In de zomer van 1983 verscheen een uitvoerig document over de tegenwerking die alternatieve rockgroepen, jazzmusici en folkzangers in Tsjechoslowakije ondervonden. Daarin wezen de auteurs Jan Kozlík, Marie Rút Křížková en Anna Marvanová op de 'crisis van de huidige beschaving en haar fundamentele waarden', die ertoe had geleid dat mensen zich nergens meer verantwoordelijk voor voelden en alleen nog maar hun eigenbelang najoegen. De studentenbewegingen van de jaren zestig, de protesten tegen de Vietnamoorlog, de hippies, de milieu- en antikernwapenbeweging, de belangstelling voor oosterse filosofieën en ook alternatieve muziek waren volgens hen allemaal uitingen van de groeiende onvrede onder jongeren met deze zelfzuchtige beschaving en moesten begrepen worden als pogingen weer iets van het verloren morele verantwoordelijkheidsgevoel voor de wereld te hervinden. In het onder andere aan het Centraal Comité van de KSČ en het Ministerie van Cultuur gerichte stuk onderstreepten de *Charta*-woordvoerders dat deze sociale spanningen geen puur westerse aangelegenheid waren, maar ze hoedden zich ervoor Oost en West op één hoop te gooien:

'De landen van het sovjetblok zijn, ondanks al hun bijzonderheden, een onlosmakelijk onderdeel van de moderne beschaving en dus speelt zich dit drama ook daar af, zij het op andere manieren. Van alle verschillen moet er één benadrukt worden, dat in deze situatie buitengewoon belangrijk is: terwijl het westerse establishment, binnen de mogelijkheden van zijn meer of minder democratische systemen, allerlei tekenen van protest en nieuwe bewegingen met tegenzin de kans geeft zich publiekelijk te manifesteren en hen als een ventiel voor latente spanning of soms zelfs als een frisse wind ziet, die de bestaande structuren dwingt zich aan de nieuwe verhoudingen aan te passen, worden zulke fenomenen in de centralistisch geleide landen van het sovjetblok stelselmatig onderdrukt als iets dat door de westerse machten op geraffineerde wijze binnen is gesmokkeld om de bestaande maatschappelijke orde, die voorgeeft de beste van alle mogelijke te zijn, te vernietigen'.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Falk, *The dilemmas of dissidence*, 247-251.

⁵⁰⁹ *Charta 77*, 'Dokument Charty 77 č. 31/83 o populární hudbě' [*Charta*-document 31/83], *Informace o Chartě 77* 6 (1983) nr. 8, 9-29, aldaar 11.

Er mocht dan in aan de communistische machthebbers gerichte stukken wel gewezen worden op de vrijheden en rechten van de democratische landen, dat betekende niet dat de Tsjechische dissidenten onverdeeld enthousiast waren over het westerse politieke systeem. De vroegere communisten bleven bij hun oude twijfels over de weerbaarheid van een liberale democratie tegen de onmenselijke kanten van het kapitalisme. Bij anderen bestond juist scepsis over de gebrekkige politieke cultuur van de West-Europeanen. Václav Benda, één van de meest actieve vertegenwoordigers van de katholieke vleugel binnen *Charta*, oordeelde dat er zowel in Oost als in West geen ‘gezonde polis’ was, maar benadrukte dat de crisis in de communistische staten onvergelijkbaar veel ernstiger was. Het verontrustte hem echter dat het de westerlingen zelf waren, waarmee Benda vooral de linkse politieke partijen bedoelde, die niets leken te begrijpen van het verschil tussen democratie en totalitarisme. Benda geloofde daarom dat ‘juist de volkeren van het Oostblok op dit moment het best in staat zijn de beginselen van een radicaal nieuwe politieke orde te formuleren en een uitweg uit de wereldwijde politieke crisis te bieden’.⁵¹⁰

Dat leek sterk op Havels bewering dat de dissidenten van het sovjetblok, gesitueerd op de ‘uiterste voorpost van de moderne ontmenselijkte macht’, de aangewezen personen waren om verslag te doen van het mechanisme van deze macht.⁵¹¹ Havel geloofde niet dat de traditionele parlementaire democratie tegenwicht kon bieden aan het ‘perpetuum mobile van de technologische beschaving en de industriële consumptiemaatschappij’, dat de mensen manipuleerde op manieren die ‘oneindig veel verfijnder en geraffineerder’ waren dan in de communistische landen.⁵¹² Dit wantrouwen tegen instituties is consistent met Havels aversie tegen het delegeren van verantwoordelijkheid, dat fundamenteel is voor de parlementaire democratie, maar volgens hem ook aan de basis lag van de crisis van de menselijke identiteit.

Had de vergelijking met het Westen bij de Tsjechen afwisselend de functie van oproep aan de eigen machthebbers, vermaning naar het westerse publiek of argument in discussies onder de dissidenten zelf, in het Oost-Duitse debat was het gebruik van verwijzingen naar het Westen veel eenvormiger en vaak negatief. In tegenstelling tot Havel en Wolf, die wat de schadelijke effecten van de industriële maatschappij betrof hoogstens een gradueel verschil tussen Oost en West zagen, hield Robert Havemann vast aan een scherp onderscheid tussen communisme en kapitalisme. Het probleem was juist dat de communistische landen zich in toenemende mate bezondigden aan kapitalistische methodes. Waar Havel zijn westerse gehoor op de overeenkomsten tussen hun maatschappij en de zijne wees, paste Havemann het omgekeerde procédé toe. In artikelen en interviews die uitsluitend in West-Duitse media konden verschijnen, beschuldigde hij het SED-bewind ervan te bouwen aan een

⁵¹⁰ Václav Benda, ‘Katholicismus a politika - kořeny a perspektivy’ in: *O svobodě a moci* (Keulen 1980) 111-126, aldaar 112-113. Engelse versie: ‘Catholicism and politics’ in: Havel e.a., *The power of the powerless*, 110-124. Zie ook Benda’s discussiebijdrage in: (1987). ‘Co je a co není Charta 77 (Václav Benda, Jiří Hájek, Václav Havel, Ladislav Hejdaček, Petr Uhl)’, *Proměny* 24 (1987) nr. 2, 5-32, aldaar 27-28.

⁵¹¹ Havel, ‘Politika a svědomí’, *Spisy* 4, 443.

⁵¹² Havel, ‘Moc bezmocných’, *Spisy* 4, 322.

consumptiemaatschappij naar westers model.⁵¹³ Volgens zijn al te simpele, maar voor overtuigde socialisten als hemzelf geruststellende redenering was de geringe aantrekkingskracht van het Oost-Duitse socialisme het logische gevolg van deze halfslachtige pogingen het kapitalisme te imiteren. Het socialisme zou het kapitalisme pas voorbijstreven wanneer het op zou houden in dezelfde richting te lopen.⁵¹⁴

Welke richting dan wel moest worden ingeslagen, zette Havemann uiteen in *Morgen* (1980), zijn blauwdruk van de ideale samenleving.⁵¹⁵ De kern van het boek bestond uit het verslag van een denkbeeldige reis van Havemann en zijn gezin in Utopia, 'Land unserer Hoffnungen'. Bekende utopische topoi als hoogwaardige, vrijwel vanzelf functionerende technologie die de mens het vuile werk uit handen nam, harmonieuze relaties tussen de seksen en de opheffing van de tegenstelling stad - platteland maakten deel uit van Havemanns Utopia. Opvallend was het sobere ethos dat in *Morgen* de toon bepaalde. Zo keerde Havemann zich tegen allerlei vormen van onnodige consumptie en hedonistisch genot, al maakte hij een uitzondering voor wijn, die ook in Utopia voor een aangename roes zorgde. Overbevolkte steden behoorden echter tot het verleden, het vliegverkeer was afgeschaft en op de televisie waren geen talkshows of spelprogramma's meer te zien, alleen nog vermaak van niveau zoals opera's en klassieke concerten. Ook de auto was verdwenen. Voor Havemann, zelf een hartstochtelijk autorijder, kwamen in de automobiellindustrie de ergste kanten van het kapitalisme samen: massale fabricatie van een product waar de mensen heel goed zonder zouden kunnen, dat in het gebruik vervuilend was en op de koop toe talloze verkeersdoden opleverde. In Utopia was een einde gemaakt aan deze *Blechlawine* en werden auto's alleen in noodgevallen ingezet, het overige vervoer vond te voet of per ezel plaats.⁵¹⁶

Morgen laat zich lezen als een pleidooi voor behoedzaam gebruik van de natuurlijke rijkdommen en het afzweren van verspilling. Het hiervoor noodzakelijke vermogen tot matiging ontbrak volgens Havemann in de kapitalistische landen die er, conform Marx' wet van de kleiner wordende winstmarges, toe veroordeeld waren om hun productie steeds uit te breiden en nieuwe, energieverblindende technologieën te ontwikkelen. Zijn beschavingskritische reflecties hadden een duidelijke politieke dimensie. Met het toenemende inzicht in de aanstaande ecologische crisis zou, zo hoopte Havemann, ook het besef komen dat het kapitalistische systeem op de lange termijn niet levensvatbaar was. Nu de 'grenzen van de groei' zich aftekenden, waren ook de grenzen van het kapitalisme in zicht gekomen.⁵¹⁷

Morgen kreeg een lauwe ontvangst in het politiek alternatieve milieu.⁵¹⁸ Het in de vorm van een sciencefictionachtig sprookje gegoten verhaal was gemakkelijk te ridiculiseren en ook Havemanns aanhoudende geloof in de SED als een potentiële partner zal bij veel van zijn lezers niet in goede aarde zijn gevallen. Zijn opvattingen over de schadelijke kanten van

⁵¹³ Zie bijvoorbeeld 'Freiheit als Notwendigkeit' en het 4^e en 6^e interview in: Havemann, *Berliner Schriften*.

⁵¹⁴ Havemann, 'Freiheit als Notwendigkeit', 57.

⁵¹⁵ Havemann, *Morgen*.

⁵¹⁶ Havemann, *Morgen*, 78-90.

⁵¹⁷ Ibidem, 28-35.

⁵¹⁸ Geisel en Sachse, *Wiederentdeckung einer Unperson*, 47-48. Havemann en Widmann, *Robert Havemann*, 299.

het westerse maatschappijmodel waren echter grotendeels gemeengoed onder de activisten van de vredes-, milieu- en Derde Wereldgroepen. Velen van hen voelden zich zowel bij het sovjetcommunisme als bij het westerse kapitalisme niet goed thuis. De pastoor Hans-Jochen Tschiche (1929), een belangrijke sympathisant en steunpilaar van de kerkelijke vredesgroepen, zag in het Oostblok het slechtste van twee werelden verenigd: ‘Leider erinnern die sozialistischen Staaten in ihrer ökonomischen Struktur einer die Umwelt zerstörenden Großtechnologie und einer stark geförderten Konsummentalität der Bevölkerung fatal an westliche Industriegesellschaften und in ihrer politischen Struktur fatal an die undemokratische Herrschaftsform einer Diktatur’.⁵¹⁹

Dergelijke sentimenten sloten goed aan bij de beschavingskritische discussies die in de Oost-Duitse protestantse kerken werden gevoerd. Die gingen mede terug op impulsen van de Wereldraad van Kerken, een internationale christelijke organisatie die door de DDR serieus werd genomen en begin jaren zeventig enkele oecumenische conferenties over de schaduwzijdes van wetenschappelijke en technologische vooruitgang had georganiseerd.⁵²⁰ De al eerder genoemde Heino Falcke was één van de Oost-Duitse deelnemers geweest. Falcke werd in de jaren tachtig bekend als een uitgesproken voorstander van een actieve, maatschappelijk betrokken rol van de kerk in de DDR en wierp zich binnen de kerk op als een advocaat van de politiek alternatieve groepen. Falcke gebruikte daarbij vooral theologische argumenten en werd zo, hoewel hijzelf meer een kritisch denker dan een dissident was, een belangrijke stem voor de kerkelijke basisgroepen, die veel debatteerden over de juiste verhouding tussen politiek en theologie in hun activiteiten.⁵²¹

Op de oecumenische bijeenkomsten was het Falcke naar eigen zeggen duidelijk geworden dat West en Oost met dezelfde problemen kampten.⁵²² Waar Bělohradský de oorzaak van alle ellende in de splitsing van politiek en moraal had gezien, nam Falcke de scheiding van wetenschap en geloof als uitgangspunt. Die had geleid tot het ontstaan van een wetenschappelijke elite die het ontbrak aan ethische oriëntatie, maar die op grond van haar expertise wel steeds meer macht naar zich toe had getrokken zonder daar nog verantwoording voor af te leggen. Het overgrote deel van de bevolking had geen stem in wezenlijke beslissingen inzake wetenschap en technologie, en koesterde mede daardoor weinig realistische, exclusief op welvaartsverhoging gerichte verwachtingen. Er was volgens Falcke een brede mentaliteitsverandering noodzakelijk, die in de beoogde reikwijdte doet denken aan Havels gedachten over het overwinnen van de existentiële crisis waarin de moderne mens verkeerde. Anders dan bij Wolf had de *Umkehr* die Falcke bepleitte ook een politieke lading, wat bijvoorbeeld blijkt uit het door hem gelegde verband tussen inzicht en inspraak:

⁵¹⁹ Hans Tschiche, ‘Das Trauma der Bedrohung’ in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 149-157, aldaar 150-151.

⁵²⁰ Hubertus Knabe, *Umweltkonflikte im Sozialismus. Möglichkeiten und Grenzen gesellschaftlicher Problemartikulation in sozialistischen Systemen. Eine vergleichende Analyse der Umweltdiskussion in der DDR und Ungarn* (Keulen 1993) 281-282.

⁵²¹ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 542-549.

⁵²² Findeis en Pollack, *Selbstbewahrung oder Selbstverlust*, 442, 456-458.

‘Und da wird man freilich Rosa Luxemburg folgen müssen, wenn sie sagt, dieser pädagogische Prozeß ist nur zu lösen, ist nur zu bewältigen, wenn den Bürgern die Möglichkeit der Praktizierung demokratischer Mitbestimmung gegeben wird, und man kann nicht unter dem Vorwand, daß die Bürger dazu noch nicht reif seien, sie vorerst davon zurückhalten, um ihnen dann nach Absolvierung des Reifungsprozesses die Mitbestimmung wie ein Weihnachtsgeschenk am Schluß zu überreichen. Wobei der Weihnachtstermin in diesem Falle noch offen sein dürfte’.⁵²³

Falcke zocht wel vaker beschutting bij communistische iconen wanneer hij het thema van democratisering aanroerde. Het kwam hem ook goed uit dat hij steeds naar internationale oecumenische bijeenkomsten kon verwijzen. In het kader van zijn streven naar internationale erkenning hechte het DDR-regime er veel waarde aan dat Oost-Duitse delegaties deelnamen aan dergelijke bijeenkomsten en die vormden daarom een goed uitgangspunt voor kritische stellingnames. Bovendien meende hij dat de kloof tussen de wetenschappelijke elite en de rest van de samenleving zowel in Oost als in West een probleem was. Zo kon hij zich indekken tegen het voor de hand liggende verwijt dat hij het vijandige kamp in de kaart speelde met zijn voorzichtige kritiek.

Tussen de Derde Wereld en Midden-Europa

Universele Betroffenheit

De kritiek van Tschiche, Havemann en Falcke paste in een bredere stroming teleurgestelde idealisten die met lede ogen aanzagen hoe het DDR-bewind de socialistische belofte in de uitverkoop had gedaan en probeerde zich met consumptiegoederen van de steun van de bevolking te verzekeren. Roland Jahn, de over de grens gezette vredesactivist uit Jena, had in 1983 al mismoedig vastgesteld ‘dass es in der SED eigentlich nicht so viele aufrichtige Marxisten gibt, die Marx und seine Theorie auch wirklich ernst nehmen und daraus Schlussfolgerungen ziehen’.⁵²⁴ In plaats van een blinkend alternatief voor het kapitalisme was de DDR door het *Konsumsozialismus* verworpen tot een rammelende bijwagen van de Bondsrepubliek, die zich in sommige gevallen zelfs medeplichtig maakte aan kapitalistische wandaden. Een concreet voorbeeld daarvan was het besluit om deelnemers aan de jaarlijkse conferentie van het Internationale Monetaire Fonds (IMF) en de Wereldbank, die in september 1988 in West-Berlijn zou plaatsvinden, Oost-Berlijnse hotels ter beschikking te stellen. In een door diverse oppositiegroepen opgestelde verklaring werden het IMF en de Wereldbank omschreven als ‘Instrumente des internationalen Finanzkapitals, Mittel zur Aufrechterhaltung der mörderischen Struktur der kapitalistischen Weltwirtschaft’, die

⁵²³ Heino Falcke, ‘Gerechtigkeit, ökologische Lebensfähigkeit und Partizipation. Kriterien für das Handeln’ in: Peter Wensierski en Wolfgang Büscher ed., *Beton ist Beton. Zivilisationskritik aus der DDR* (Hattingen 1981) 205-215, aldaar 214.

⁵²⁴ ‘Verslag gesprek met Roland Jahn en Dorothea Rost’, IISG Archief IKV 220.

⁵²⁴ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 595-597.

bovendien een voorname rol zouden spelen in de onderdrukking van de Derde Wereld.⁵²⁵ Dat dergelijke instellingen de helpende hand werd toegestoken, was voor hen onbegrijpelijk.

De Derde Wereld is een thema dat halverwege de jaren tachtig een prominente rol ging spelen in de politiek alternatieve groepen. Zeker nadat de onafhankelijke vredesbeweging wat bekoeld was door het West-Duitse plaatsingsbesluit schakelden vele vredesactivisten over op andere thema's, maar ontstonden er ook nieuwe groepen die zich met de achterstand van ontwikkelingslanden gingen bezighouden. Deze *Zweidrittel-Welt-Gruppen* konden voortbouwen op bestaande structuren, zoals het al in 1971 opgerichte kerkelijke netwerk *Information, Koordination, Tagungen zu Themen des Nord-Süd-Konflikts und der Konziliaren Bewegung* (INKOTA). De motivatie achter het engagement voor de Derde Wereld verschilde nogal. INKOTA was van start gegaan in het kader van een wereldwijde kerkelijke campagne tegen racisme en de daarmee samenhangende Noord-Zuid kloof. Sommige kerkelijke functionarissen plaatsten hun inzet voor INKOTA in het licht van het falen van de protestantse kerk tijdens de jodenvervolging in Nazi-Duitsland.⁵²⁶

De oriëntatie op Derde Wereld kwam ook voort uit de groeiende belangstelling voor de bevrijdingstheologie. De al eerder genoemde Reinhard Schult was één van de christenen die onder invloed van de sociaal-kritische theologie marxistische opvattingen adopteerde. Schult was actief in de Berlijnse vredesgroep *Friedrichsfelder Friedenskreis*, die een politieke variant van activisme voor de Derde Wereld ontwikkelde. De radicale kapitalismekritiek van de groep leidde tot een vanzelfsprekende sympathie met de Derde Wereldlanden, die in de kapitalistische wereldeconomie steevast aan het kortste eind trokken. De Derde Wereld stond in deze kringen echter niet alleen te boek als een weerloos slachtoffer, ze gold ook als belangrijke *Hoffnungsträger* van het communisme. Veel Oost-Duitse jongeren die vol van de Praagse Lente waren geweest, begonnen hun verlangen naar een beter socialisme op de Derde Wereld te projecteren. Nu de op leeftijd geraakte en in grauwe maatpakken geklede leiders van het Oostblok nauwelijks nog enthousiasme konden losmaken bij jongere generaties idealisten, gingen het revolutionaire elan van Castro's Cuba en de in Afrika en Zuid-Amerika actieve marxistische vrijheidsbewegingen steeds meer tot de verbeelding spreken.⁵²⁷ Niet toevallig luidde de naam van een kerkelijke Derde Wereldgroep die geld inzamelde voor de sandinistische verzetsbeweging *Hoffnung Nicaragua*.⁵²⁸

Het activisme voor de Derde Wereld was niet altijd vrij van een zeker escapisme, hoewel het kortzichtig zou zijn het daar volledig toe te reduceren. Het benadrukken van de internationale kanten van een bepaald thema was soms een handige manier om gevoelige onderwerpen ter sprake te brengen, zoals bijvoorbeeld Heino Falcke had gedaan. Het ageren tegen schrijnende misstanden in verre landen kon er echter ook toe leiden dat, al dan niet bewust, het belang van moeilijke, dichterbij huis spelende kwesties werd gebagatelliseerd.

⁵²⁵ 'Potsdamer Erklärung zur IWF/Weltbank-Jahrestagung 1988', MDA 7.3 IWF Aktionswoche Sept. '88.

⁵²⁶ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 259-260. Burleigh, *Sacred causes*, 369-372.

⁵²⁷ Land en Possekel, *Fremde Welten*, 221. Ulrich Mähler en Gerd-Rüdiger Stephan, *Blaue Hemden - Rote Fahnen. Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend* (Opladen 1996) 187-188.

⁵²⁸ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 456-457.

Sommige activisten van de politiek alternatieve groepen doorzagen dit mechanisme. In een verslag van een kerkelijke vredesmanifestatie in Potsdam klaagde Peter Berndt, lid van de door Rainer Eppelmann bestierde *Samariter-Gemeinde*, dat er nauwelijks aandacht was geweest voor de situatie in de DDR zelf. ‘Das einzige, was wir gegenwärtig für den Frieden bei uns tun können, ist Nikaragua zu helfen’, vatte Berndt sarcastisch de teneur van de bijeenkomst samen.⁵²⁹ De *Friedrichsfelder Friedenskreis* daarentegen organiseerde informatiebijeenkomsten over het Zuid-Afrikaanse apartheidregime en reageerde gebeten op de suggestie van sommige bezoekers zich ook voor politieke vrijheden in eigen land in te zetten:

‘Das Maß an Provinzialität und Gleichgültigkeit, das da deutlich wird, gibt zu denken. [...]. Was uns an Südafrika liegt? Zum Beispiel, in welcher Weise Länder wie die BRD, die USA, Frankreich und andere stillschweigend die Praktiken der Ausbeutung duldeten und selbst ausnutzten, solange der Profit sicher war- also die Verwobenheit mit dem internationalen kapitalistischen System’.⁵³⁰

Hoewel de antikapitalistische grondtoon van deze uitlatingen niet over het hoofd valt te zien, werden ook groepen als de *Friedrichsfelder Friedenskreis* op allerlei manieren dwarsgezet en kregen ze nauwelijks ruimte om de publieke ruimte te betreden. Toch leefde er in deze kringen geen ‘Opfermentalität’, zoals één van de activisten het terugblikkend uitdrukte.⁵³¹ De slachtoffers zaten elders, in de met hongersnood bedreigde landen van de Sahel of in de Zuid-Afrikaanse getto’s, maar niet in de DDR. Daar kon men, zoals de leden van de *Friedrichsfelder Friedenskreis* niet eens ten onrechte vaststelden, ‘in einer geschützten und gemessen an dortigen Lebensverhältnissen luxuriösen Situation’ leven.⁵³² Het SED-regime werd een gebrek aan solidariteit met deze onderdrukten verweten.

Dergelijke morele verontwaardiging was in Tsjechoslowakije, waar men zich geen illusies meer maakte over de intenties van de heersende klasse, veel minder gebruikelijk. Armoede en ongelijkheid, met name in de Derde Wereld, werden wel als probleem gezien, maar vormden niet het speerpunt van acties of groepen. Hoewel het Tsjechische dissidente discours gedomineerd werd door universele, absolute termen als waarheid of goed en kwaad, werden die doorgaans gekoppeld aan eigen ervaringen. De frontlijn van hun strijd lag in eigen land, en niet op andere continenten. In sommige Oost-Duitse groepen leek men idealisme juist zuiverder te vinden wanneer er geen direct eigen belang mee gemoeid was. Deze instelling blijkt bijvoorbeeld uit de populariteit van het door de West-Duitse natuurkundige en filosoof Carl Friedrich von Weizsäcker (1912-2007) gemunte begrip *Weltinnenpolitik*, dat regelmatig

⁵²⁹ P[eter] B[er]n[dt], ‘Die Amerikaner sind an allem schuld,...’, *Aktuell* (17/12/1984) 1-2, aldaar 1.

⁵³⁰ ‘Der friedensbewegte DDR-Bürger und Südafrika’, *Friedrichsfelder Feuermelder* (1987) september-nr., 9-10, aldaar 9.

⁵³¹ Herbert Mißlitz, ‘Im Herbst der Bestie. Wie es 1988 zum Anti-IWF-Kongreß im Osten kam’ in: Bernd Gehrke en Wolfgang Rüdtenklau ed., ‘...das war doch nicht unsere Alternative’. *DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende* (Münster 1999) 102-122, aldaar 104.

⁵³² ‘Der friedensbewegte DDR-Bürger und Südafrika’, 10.

in Oost-Duitse samizdatbladen opdook.⁵³³ Von Weizsäcker, een onvermoeibare ijveraar voor internationale ontspanning die ook in officiële DDR-kringen gewaardeerd werd, wilde met zijn idee van *Weltinnenpolitik* een globaal perspectief op de milieuproblematiek en de nucleaire dreiging ontwikkelen.⁵³⁴ In een wereld die bepaald werd door grensoverschrijdende problemen en bedreigingen was de traditionele scheiding van binnen- en buitenlandse politiek achterhaald. Deze blik op de wereld kon ook als rechtvaardiging dienen voor de vrijwel grenzeloze *Betroffenheit* die sommige politiek alternatieve groepen over bepaalde problemen voelden, hoe ver weg die ook van het eigen bed lagen. Hun engagement leek het luchtruim te kiezen en wereldomvattende dimensies aan te nemen, terwijl de Tsjechen door diverse ankers op de grond werden gehouden.

Nationaal, anationaal, Midden-Europees

Eén van die ankers was het nationale bewustzijn, dat ook de beschavingskritische debatten kleurde. Dat bleek bijvoorbeeld in de feuilletons van Ludvík Vaculík, die tot de meest gelezen stukken in het dissidente milieu behoorden. Vaculík koketteerde graag met zijn Moravische afkomst en de bijbehorende gemoedelijke, landelijke levenswijze. Zijn zeer persoonlijke, in een onnavolgbare stijl geschreven feuilletons zijn niet terug te brengen tot een eenduidige boodschap, maar plaatsten op vaak indirecte wijze vraagtekens bij het officieel beleden vooruitgangspathos. Met korte reflecties over de Eerste Republiek en uitweidingen over zijn jeugd, de appeloogst en volksliedjes gaf Vaculík vorm aan zijn onbehagen over de moderne tijd.⁵³⁵ Vergelijkbare sentimenten zijn te vinden in de brieven die Milan Šimečka aan zijn familie schreef toen hij meer dan een jaar in voorarrest zat. In gevangenschap zei hij zich bewust te zijn geworden van de belangrijke rol die de natuur speelt in het geestelijke evenwicht van mensen en zag hij het gelijk bevestigd van romantici als Rousseau en Thoreau, die hadden beschreven hoe de mens van zijn natuurlijke omgeving vervreemd was geraakt. Verbaasd constateerde Šimečka dat zijn medegevangenen het gemis van zonlicht en open water niet leken te voelen, geobsedeerd als ze waren door ‘bier, eten, vrouwen, bandrecorders, discotheken’.⁵³⁶ Geschokt berichtte hij over jongeren die hun leven al rondzwervend doorbrachten, zonder enige sociale binding. Het ontbrak hen aan een *domov*, dat thuis, geboortegrond, maar ook vaderland betekent. ‘Ik heb de indruk dat deze ontheemdheid direct voortkomt uit een bepaalde tumor die onze beschaving heeft getroffen...’, concludeerde Šimečka.⁵³⁷ Hij en Vaculík, die overigens goed met elkaar bevriend waren, hielden zich verre van ronkende nationalistische retoriek, maar gaven wel blijk van een diffuus nationaal besef dat zich richtte op zaken die langer teruggingen en dieper geworteld waren dan de industriële

⁵³³ Von Weizsäcker gebruikte de term voor het eerst in: ‘Bedingungen des Friedens’ (1963) in: Carl Friedrich von Weizsäcker, *Der bedrohte Frieden. Politische Aufsätze 1945-1981* (München en Wenen 1981) 125-137.

⁵³⁴ Ulrich Bartosch, *Weltinnenpolitik. Zur Theorie des Friedens von Carl Friedrich von Weizsäcker* (Berlijn 1995) 21-23.

⁵³⁵ Een selectie van Vaculíks feuilletons is te vinden in: Ludvík Vaculík, *Jaro je tady. Fejetony z let 1981-1987* (Praag 1990).

⁵³⁶ Brief nr. 11 in: Milan Šimečka, *Listy z väzenia - dopisy z vězení* (Bratislava 1999) 32. Engelse versie: *Letters from prison* (Praag 2002).

⁵³⁷ Brief nr. 26 in: Šimečka, *Listy z väzenia*, 116.

beschaving. Dat kon de eigen geschiedenis zijn, streekdialecten, vertrouwde landschappen, maar ook regionale gewoontes en gebruiken. Beide schrijvers kunnen als nazaten worden gezien van een Tsjechische traditie die in het plattelands- en dorpsleven niet alleen een bron van ethiek, maar ook van nationale deugden ziet.⁵³⁸

In het befaamde Midden-Europa debat van begin jaren tachtig gaan cultuurkritiek en nationale identiteit een wat explicieter verbond aan. Het startsein werd gegeven door Milan Kundera met zijn inmiddels klassieke artikel 'The tragedy of Central Europe'.⁵³⁹ Daarin lanceerde hij zijn geruchtmakende these van Midden-Europa als een door het barbaarse Oosten ontvoerd stukje Westen, dat, beter dan het door oppervlakkig vermaak geobsedeerde West-Europa zelf, de Europese waarden zou belichamen. Alhoewel de meeste Tsjechische deelnemers wel wat hadden aan te merken op Kundera, die sinds zijn vertrek naar het Westen ook bij dissidenten omstreden was, hanteerden zij net als hij een culturele opvatting van Midden-Europa. Václav Havel verwierp het door Kundera geschetste beeld van Midden-Europa als een 'geestelijk kerkhof', dat immers impliceerde dat oppositionele activiteiten als die van *Charta 77* zinloos zouden zijn, maar ging in het voor een westers publiek geschreven 'Anatomie van een terughoudendheid' wel uit van een typisch Midden-Europees zelfbewustzijn.⁵⁴⁰ Dat zou zich kenmerken door een diepe, door de geschiedenis ingegeven scepsis en door het samengaan van 'het ernstigste en het meest komische'.⁵⁴¹ De in samizdat publicerende historicus Josef Kroutvor zag dit Midden-Europese gemoed het best beschreven in de rijke literaire oogst uit de regio, die zich kenmerkte door gevoel voor het absurde en haar ideale vorm had in de 'melancholische groteske'.⁵⁴² Volgens Václav Bělohradský waren deze eigenschappen in hoge mate terug te voeren op het Habsburgse verleden. Hij zag in de befaamde Habsburgse bureaucratie, met haar neiging het gehele leven in rationele, ambtelijke structuren te vatten, de eerste grootschalige incarnatie van het principe van de onpersoonlijke macht. Aan deze oorsprong zouden Midden-Europese schrijvers als Robert Musil en Franz Werfel hun onverminderde actualiteit ontleen, zij waren getuigen geweest van 'een soort voorpremière van de toekomstige tragedie van West-Europa'.⁵⁴³

In een curieuze variant van deze Midden-Europese bespiegelingen was het Habsburgse Rijk juist het object van onvervalste nostalgie. In het samizdattijdschrift *Střední Evropa* (Midden-Europa) sprak een enkele conservatief-katholieke publicist uit naam van deze nostalgie een zeer negatief oordeel uit over de Eerste Republiek en haar grondlegger Masaryk, die vooral voor oudere dissidenten een bron van inspiratie waren.⁵⁴⁴ Door zijn bijdrage aan de

⁵³⁸ Jiří Rak, *Bývalí Čechové. České historické mýty a stereotypy* (Jinočany 1994) 83-95.

⁵³⁹ Milan Kundera, 'The tragedy of Central Europe', *New York Review of Books* 31 (1984) 26 april, 33-38. De bekendste reacties zijn te vinden in: George Schöpflin en Nancy Wood ed., *In search of Central Europe* (Cambridge 1989).

⁵⁴⁰ Havel, 'Dálkový výslech', *Spisy* 4, 883-884. Zie voor verdere verschillen tussen de Midden-Europa idee bij Havel en Kundera: Jiří Holý, 'Mitteleuropa in der Auffassung von Milan Kundera und Václav Havel', *Wiener slavistisches Jahrbuch* 37 (1991) 27-36.

⁵⁴¹ Havel, 'Anatomie jedné zdrženlivosti', *Spisy* 4, 536-537, 544.

⁵⁴² Josef Kroutvor, 'Střední Evropa: anekdota a dějiny', *Prostor* (1983) nr. 5, 25-32, aldaar 28.

⁵⁴³ Václav Bělohradský, 'Mitteleuropa: rakouská říše jako metafora' in: Idem, *Přirozený svět*, 39-60, aldaar 42.

⁵⁴⁴ Zie bijvoorbeeld het onder het pseudoniem 'Andreas' in drie delen gepubliceerde artikel 'České bloudění' (De Tsjechische dwaling) van Karel Groulík in: *Střední Evropa* (1987) nr. 8, 4-2; *Střední Evropa* (1987) nr. 9, 4-

ondergang van het Habsburgse Rijk zou Masaryk hebben geholpen de enige serieuze blokkade tegen de Russische overheersing van Midden-Europa uit de weg te ruimen. Toch zochten de meeste Tsjechische deelnemers aan het Midden-Europa debat de kern van Midden-Europa niet in een staatkundige, maar in een culturele identiteit. Hoewel de normatieve toon bij de één sterker doorklonk dan bij de ander, deelden zij de veronderstelling dat West-Europa wat te leren had van haar naaste oosterburen, of het nu het belang van culturele waarden (Kundera), inzicht in het mechanisme van de onpersoonlijke macht (Bělohradský), of scepsis ten opzichte van utopische projecten (Havel) was. Met het aanstippen van zulke dwarsverbanden dienden deze schrijvers indirect ook een politiek doel, namelijk het vergroten van de westerse betrokkenheid bij het lot van het bijna vergeten hart van Europa.⁵⁴⁵

Het was geen toeval dat de bespiegelingen van dissidente Tsjechische intellectuelen zo sterk rondom culturele vraagstukken cirkelden. Intellectuelen hadden halverwege de negentiende eeuw, in een periode die te boek staat als de Nationale Wedergeboorte, een cruciale rol gespeeld in het ontstaan van het moderne Tsjechische nationale bewustzijn. Wat voorgesteld werd als de redding van een bedreigde natie, was in feite vooral een creatief proces, waarbij een kleine elite vormgaf aan taal, cultuur en historisch besef, die als legitimatie voor de nationale aanspraken van de Tsjechen moesten dienen.⁵⁴⁶ Zo ontwikkelde zich een innige band tussen cultuur, nationaal besef en de intellectuele elite als de vertolkers hiervan, wat er onder andere toe leidde dat politieke conflicten vaak in culturele termen werden uitgevochten. Zeker na de Praagse Lente, toen het communistische regime geen geloofwaardige behartiger van nationale belangen meer was, lag het voor de hand dat dissidente intellectuelen zich gingen opwerpen als de beschermers van ‘een belegerde cultuur’, zoals de titel van een verzameling stukken van verboden Tsjechische schrijvers luidde.⁵⁴⁷ In zijn open brief aan Gustáv Husák sprak Václav Havel van een ‘arrestatiebevel tegen cultuur’, uitgevaardigd om het Tsjechische volk het zicht op haar desolate situatie te ontnemen.⁵⁴⁸ Cultuur was volgens Havel het belangrijkste instrument waarmee een natie zelfkennis vergaart en om begrijpelijke redenen was Husák er veel aan gelegen dat proces te verstoren. Door slechts banaal vermaak toe te staan, droeg het Husák-regime bij aan de ‘geestelijke en morele impotentie van de natie’.⁵⁴⁹ Die viel volgens de dissidente schrijver Ivan Klíma (1931) vooral af te lezen aan het verval van de taal, bij uitstek de thermometer van

36; *Střední Evropa* (1988) nr. 11, 26-48. Groulík onderhield ook contacten met de door Otto von Habsburg, zoon van de laatste keizer, geleide Paneuropa-beweging. Zie: Ernst Kovahl en Jörg Kronauer, ‘Paneuropa Union: Allianz gegen Potsdam und Versailles’, *Deutsch-Tschechische Nachrichten* (2002) nr. 37, 5-8, aldaar 7.

⁵⁴⁵ Het is de betrokken auteurs wel verweten dat zij in hun poging Midden-Europa weer op de kaart te zetten, de verwantschap met Rusland en de Balkan ten onrechte hebben gebagatelliseerd. Zie: Joseph Brodsky, ‘Why Milan Kundera is wrong about Dostoyevsky’, *Cross Currents. A yearbook of Central European culture* 5 (1986) 477-483. Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York 1997).

⁵⁴⁶ Vladimír Macura, ‘Problems and paradoxes of the national revival’ in: Mikuláš Teich ed., *Bohemia in history* (Cambridge 1998) 182-197.

⁵⁴⁷ A. Heneka e.a. ed., *A besieged culture: Czechoslovakia ten years after Helsinki* (Stockholm en Wenen 1985).

⁵⁴⁸ Havel, ‘Dopis Gustávu Husákovi’, *Spisy* 4, 88.

⁵⁴⁹ *Ibidem*, 93.

de natie.⁵⁵⁰ De dissidente intellectuelen gaven zo vorm aan wat de socioloog Ladislav Holý één van de belangrijkste onderdelen van het Tsjechische zelfbeeld noemt, namelijk het idee van de Tsjechen als een volk dat door intellectuelen wordt geleid.⁵⁵¹

Deze nationale blik is niet alleen aanwezig bij schrijvers en kunstenaars die, ondanks hun feitelijke beroepsverbod, tot het culturele establishment behoorden, maar verrassend genoeg ook in kringen die zich juist afzetten tegen de gevestigde orde. Een interessant voorbeeld is de excentrieke *underground*-ideoloog Egon Bondy. Achter deze naam ging de dichter, schrijver en filosoof Zbyněk Fišer (1930-2007) schuil, die zijn eerste stappen op het artistieke pad nog had gezet onder de welwillende blik van de beroemde avant-gardistische kunsttheoreticus Karel Teige (1900-1951). Uit woede over de antisemitische ondertoon van de stalinistische showprocessen, die zijn surrealistische beschermheer Závěš Kalandra (1902-1950) het leven hadden gekost, had Fišer het pseudoniem 'Egon Bondy' aangenomen.⁵⁵² Onder deze naam zou hij al in de jaren vijftig literair werk in samizdat uitgeven en zich ontwikkelen tot een autoriteit op het gebied van de Oosterse filosofie. Bondy was korte tijd lid van de KSČ en ontwikkelde daarna een levendige belangstelling voor trotskistische en maoïstische ideeën.⁵⁵³ Hij groeide uit tot een sleutelfiguur in de zogeheten *underground*, het circuit van alternatieve, zonder officiële toestemming opererende kunstenaars waar hij vanaf de jaren zeventig de status van goeroe genoot. Juist omdat Bondy bekend stond als een *enfant terrible* dat niet alleen aan artistieke conventies lak had, is het des te opmerkelijker dat hij een uit de jaren tachtig stammende beschouwing over de bedroevende toestand van de Tsjechische cultuur in het voor zijn generatie zo typerende nationale jargon goot:

‘Wie weet wat het bereiken van internationaal niveau onze naties gedurende de negentiende eeuw al eens gekost heeft, wat voor energie dat vroeg, wat voor talenten van wereldformaat zich vrijwillig of onvrijwillig letterlijk het graf hebben ingewerkt zodat wij een plaats zouden krijgen tussen de levende naties –wat uiteindelijk gelukt is in die korte twintig jaar van de Eerste Republiek–, die kan alleen maar bloedige tranen plengen over hoe deze waarlijk heroïsche inspanning teniet is gedaan dankzij het veertigjarige bewind van een stel ongeletterde tweederangs idioten’.⁵⁵⁴

De met Bondy bevriende kunsthistoricus en *underground*-ideoloog Ivan Martin Jirous (1944) zal het eens zijn geweest met deze diagnose.⁵⁵⁵ Jirous, vooral bekend onder zijn artiestennaam

⁵⁵⁰ Ivan Klíma, 'Das Elend der Sprache' in: Pavel Tigrid en Ota Filip ed., *Kontinent. Sonderband Prag* (Frankfurt am Main, Berlijn (West) en Wenen 1976) 33-36.

⁵⁵¹ Ladislav Holý, 'The end of socialism' in: Chris Hann ed., *Socialism. Ideals, ideologies, and local practice* (Londen en New York 1993) 204-217, aldaar 210.

⁵⁵² Zie voor Kalandra: Sayer, *The coasts of Bohemia*, 255-256.

⁵⁵³ Zie voor Bondy's politieke opvattingen zijn uit 1984 stammende kritiek op het sovjetcommunisme *Neuspořádaná samomluva* (Brno 2002). Over zijn samenwerking met de StB: Petr Třešňák, 'Můj život s StB', *Respekt* 14 (2003) nr. 30, 13-15.

⁵⁵⁴ Egon Bondy, 'K alternativnímu kalendáři', *Vokno* (1987) nr. 12, 111-114, aldaar 113.

⁵⁵⁵ Zie voor Bondy's en Jirous' vriendschap en invloed: Martin Pilař, *Underground. Kapitoly o českém literárním undergroundu* (Brno 2002) 79-82.

Magor (nar), was manager en geestelijk voorman van de *Plastic People of the Universe*, die nog teksten van Bondy op muziek hadden gezet. Hij had tot de aangeklaagden behoord in het proces tegen alternatieve musici uit 1976, dat zo belangrijk was geweest in het ontstaan van *Charta 77*. In zijn vele artikelen en recensies schopte Jirous veelvuldig tegen ‘het establishment’, wat hem op het verwijt kwam te staan louter destructief bezig te zijn. De gezaghebbende criticus en charta-ondertekenaar Václav Černý vond vooral de ‘universele afwijzing van de bestaande beschaving’ karakteristiek voor de *underground*.⁵⁵⁶ Maar de schijn bedroog. Jirous kon wild om zich heen slaan, maar bleek in de *underground* niet de doodgravers, maar juist de redders van de nationale cultuur te zien. Zo gaf hij een uitgebreid artikel over nieuwe ontwikkelingen in de alternatieve muziekscene de titel ‘Verslag van de derde Tsjechische muzikale wedergeboorte’ mee.⁵⁵⁷ In hetzelfde stuk omschreef hij de door de autoriteiten opgejaagde muziekliefhebbers, die naar afgelegen dorpjes reisden om concerten van alternatieve bands te bezoeken, als verre nazaten van rondtrekkende hussitische milities. In de muziek van de *Plastici* meende hij zelfs een typisch Midden-Europees samengaan van magische en groteske kwaliteiten te zien.⁵⁵⁸

Bondy en Jirous mochten dan beiden in de *underground* de redding van de nationale cultuur zien, ze trokken hieruit zeer verschillende politieke conclusies. Bondy had nooit veel opgehad met de moralistische grondtoon van *Charta 77*, waar hij in zijn autobiografische *677* (1977) uitvoerig de draak mee had gestoken.⁵⁵⁹ Na 1989 werd uit archieven zelfs duidelijk dat Bondy’s weezin tegen een eventuele terugkeer van het kapitalisme zo ver ging dat hij, eenmaal onder druk gezet, bereid was geweest de Tsjechoslowaakse geheime dienst StB over het dissidente milieu te informeren.⁵⁶⁰ Bij Jirous liep er echter een directe lijn tussen het anti-establishment ethos van de *underground*, zijn oriëntatie op de nationale cultuur en zijn besluit *Charta* te steunen. Gevraagd waarom hij *Charta 77* had ondertekend, verwees Jirous in een kort stuk uit 1988 naar zijn grote voorbeeld, de Boheemse edelman en componist Kryštof Harant (1564-1621), geëxecuteerd na de slag bij de Witte Berg. Wat Harant voor Jirous innam, was dat hij aanvankelijk niets met de opstand tegen het Habsburgse gezag te maken wilde hebben, maar zich er op het laatste moment, toen de situatie al volledig uitzichtloos was, toch nog had ingestort. ‘De strijd gaat mij pas interesseren als hij al verloren is’, verklaarde Jirous eens enthousiast en stelde dat een soortgelijke desinteresse in macht en materieel eigenbelang typerend waren voor *Charta 77*.⁵⁶¹

Het uitspelen van de nationale cultuur tegen het communistische regime was een geliefde tactiek van Tsjechische dissidente intellectuelen. Hoewel volgens Bondy de

⁵⁵⁶ Václav Černý, ‘O všem možném, dokonce i o ‘hippies’ a ‘novém románu’ (1979) in: Idem, *Tvorba a osobnost II* (Praag 1993) 553-562, aldaar 557. Hetzelfde verwijt kwam onder andere van de historicus Jaroslav Mezník. Jaroslav Mezník, ‘Četl jsem něco hrozného’, *Dialogy* 4 (1980) nr. 1, 37-39.

⁵⁵⁷ Ivan Martin Jirous, ‘Zpráva o třetím českém hudebním obrození’ (1975) in: Idem, *Magorův zápisník* (Praag 1997) 171-198.

⁵⁵⁸ Ivan Martin Jirous, ‘Půlnoční myš’ (1986) in: Idem, *Magorův zápisník* (Praag 1997) 227-230.

⁵⁵⁹ Egon Bondy, *677* (Brno 2001).

⁵⁶⁰ Třešňák, ‘Můj život s StB’, 13-15.

⁵⁶¹ Het is de vraag of Jirous’ weergave van Harants leven overeenkomt met de historische feiten, maar dat is hier niet aan de orde. ‘Proč jsem podepsal(a) Chartu 77?’, *Revolver Revue* (1997) nr. 35, 236-245, aldaar 245.

dissidentencultuur nog saaier was dan de officiële, speelden ook hij en Jirous dit spel met verve.⁵⁶² Net als Havel, Klíma en Šimečka wierpen ze zich op als beschermers van de nationale cultuur en daarmee van de natie. Deze houding was ondenkbaar onder de Oost-Duitse dissidenten, waar ‘natie’ en ‘nationale cultuur’ allesbehalve vanzelfsprekende begrippen waren. In de eerste jaren van zijn bestaan afficheerde het SED-regime zich nog als groot voorstander van een verenigd Duitsland, maar naarmate de deling vastere vorm aannam verdwenen verwijzingen naar een mogelijke Duitse Eenheid uit het officiële taalgebruik.⁵⁶³ Onder druk van de moeizaam verlopende concurrentiestrijd met West-Duitsland en de drang naar internationale erkenning als zelfstandige staat werd afstand genomen van het idee van één Duitse natie, die ondanks de staatkundige deling zou zijn blijven voortbestaan. De DDR ging zich als thuishaven van een aparte, socialistische natie profileren. Deze omslag werd bezegeld in een nieuwe versie van de grondwet, die vanaf 1974 niet langer van een ‘sozialistischer Staat deutscher Nation’ repte, maar de DDR als een ‘sozialistischer Staat der Arbeiter und Bauern’ omschreef. Het schrappen van al het ‘Duitse’ uit het officiële zelfbeeld gebeurde zo grondig dat het eigen volkslied, waarin de strofe ‘Deutschland einig Vaterland’ voorkwam, voortaan alleen instrumentaal werd uitgevoerd. Tegelijkertijd werd de Duitse geschiedenis afgezocht naar personen die als voorlopers van deze socialistische natie konden dienen. Deze herbezinning op het Duitse verleden, die onder andere vorm kreeg in de groots opgezette viering van het vijfhonderdste geboortjaar van Martin Luther in 1983 en de opmerkelijke herontdekking van Bismarck als progressief politicus, zorgde er paradoxaal genoeg voor dat de DDR in sommige opzichten toch ‘Duitsers’ leek dan de Bondsrepubliek.⁵⁶⁴

Bij het zelfbeeld van de socialistische arbeiders- en boerenstaat paste een cultuurpolitiek die nadrukkelijk in dienst van de opbouw van het socialisme stond. Er bestond dus geen nationaal gedefinieerd cultureel erfgoed dat verkwanseld dan wel verdedigd kon worden, zoals bij de Tsjechen het geval was. Hoe opzichtig de instrumentalisering van culturele iconen als Goethe en Schiller ook was, er viel moeilijk iets tegen in te brengen zonder zich bloot te stellen aan het verwijt antisocialistisch te zijn, waarmee de discussie in de meeste gevallen meteen gesloten was. Er vonden wel hevige cultuurpolitieke conflicten plaats, maar daarin bewogen critici als Wolf Biermann en Stefan Heym zich hoogstens in revisionistische vaarwateren. Wanneer die werden verlaten, diende zich al snel de vraag aan wat men in de DDR nog te zoeken had. Zeker na de Biermannaffaire wist een toenemend aantal kunstenaars daar geen goed antwoord meer op te geven en bloedde het project van de socialistische cultuur langzaam dood. De optimistische toon, die aanvankelijk authentiek was en later van bovenaf opgelegd, maakte bij kritische schrijvers als Christa Wolf plaats voor een pessimistisch en desolaat beeld van het reëel bestaande socialisme, al bleven er her en der wat utopische vonkjes gloeien.

⁵⁶² Bondy, ‘K alternativnímu kalendáři’, 113.

⁵⁶³ Michael Lemke, ‘Nationalismus und Patriotismus in den frühen Jahren der DDR’, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 50 (2000) nr. 50, 11-19. Fulbrook, *German national identity*, 188-191.

⁵⁶⁴ Jan Herman Brinks, *Die DDR-Geschichtswissenschaft auf dem Weg zur deutschen Einheit. Luther, Friedrich II und Bismarck als Paradigmen politischen Wandels* (Frankfurt am Main en New York 1992).

De radicaalste literaire consequenties uit het failliet van de socialistische literatuuropvatting werden getrokken door jonge dichters en schrijvers als Uwe Kolbe (1957) en Bert Papenfuß-Gorek (1956), die voornamelijk in samizdatbladen publiceerden. Zij maakten deel uit van de zogenaamde *Prenzlauer Berg-Szene*, vernoemd naar de Oost-Berlijnse wijk die bekend stond als vergaarbak van verschoppelingen van de socialistische samenleving. Vanaf de late jaren zeventig ontstond hier een alternatief cultureel leven, compleet met niet-officiële tijdschriften, concerten en leesavonden, dat ook in andere Oost-Duitse steden navolging vond. Het nieuws dat twee centrale figuren uit dit circuit, Sascha Anderson (1953) en Rainer Schedlinski (1956), informanten van de geheime dienst waren geweest, zorgde er na de *Wende* voor dat ‘*Prenzlauer Berg*’ is afgeschilderd als een door de Stasi beheerd reservaat van kunstenaars die er misschien onaangepast uitzagen, maar in feite braaf aan de leiband van het regime liepen.⁵⁶⁵ Literair gezien was hun werk echter wel degelijk baanbrekend. De *Prenzlauer Berg*-literaten hadden zich afgewend van de klassieke DDR-literatuur, die steeds in het teken van (de twijfels aan) de socialistische utopie had gestaan, en legden zich toe op een vorm van literatuur die niet langer in het teken van een inhoudelijke boodschap stond.⁵⁶⁶ Zij leefden zich uit in taalexperimenten, speelden met de betekenis van woorden, en werkten zo aan een *Gegensprache* die de officiële retoriek ondermijnde.⁵⁶⁷

De aversie tegen maatschappelijke pretenties gaf de *Prenzlauer Berg*-literatuur een subversieve lading, maar verklaart tegelijkertijd de weerzin die deze jonge schrijvers voelden tegen de politiek alternatieve groepen, die juist op allerlei verschillende terreinen maatschappelijk actief wilden meedoen. In een zelfkritische terugblik erkende de van oorsprong Tsjechische dichter Jan Faktor, die sinds 1978 in Oost-Berlijn leefde, dat in de literair-avantgardistische kringen waar hij verkeerde politieke thema’s taboe waren, ‘aus ‘rein ästhetischen’ Gründen, versteht sich’.⁵⁶⁸ Wat dat betreft stonden de activisten van de politiek alternatieve groepen dicht bij kritische intellectuelen als Christa Wolf, die veel van hun zorgen deelden, maar weigerden gezamenlijk op te trekken. De alternatieve kunstenaars van *Prenzlauer Berg* lazen weer liever Franse filosofen als Foucault dan dat ze deelnamen aan semi-kerkelijke evenementen. Deze kloof kon ook niet overbrugd worden door een gemeenschappelijk zelfbeeld, zoals in Tsjechoslowakije. Daar konden allerlei dissidente fracties zich vinden in het zelfbeeld van hoeders van de nationale cultuur, ook dwarsliggers als Bondy, die buiten de oppositionele *mainstream* van *Charta 77* bleven.

De Oost-Duitse niet-officiële kunstenaars speelden dus een geheel andere rol in het oppositionele spectrum dan de Tsjechische *underground*, hoewel zij op het eerste gezicht wel

⁵⁶⁵ Zie Wolf Biermanns geruchtmakende polemieek tegen vooral Anderson: Wolf Biermann, *Der Sturz des Dädalus oder Eizes für die Eingeborenen der Fidschi-Inseln über den IM Judas Ischariot und den Kuddelmuddel in Deutschland seit dem Golfkrieg* (Keulen 1992). Zie voor de greep van de Stasi op de *Prenzlauer Berg-Szene*: Peter Böthig en Klaus Michael ed., *Machtspiele. Literatur und Staatssicherheit im Fokus Prenzlauer Berg* (Leipzig 1993).

⁵⁶⁶ Emmerich, *Kleine Literaturgeschichte*, 409.

⁵⁶⁷ Ibidem.

⁵⁶⁸ Jan Faktor, ‘Wieviel Engagement verträgt die Kunst’ in: Simon en Faktor, *Fremde im eigenen Land?*, 121-138.

een en ander gemeen hadden. In beide gevallen ging het om meer dan kunst alleen. Er was sprake van een sociaal milieu met eigen codes, dat dicht aanschoorde tegen andere randgroepen als punks, en zich afzette tegen de rest van de maatschappij. Maar in de DDR waren de scheidlijnen tussen de officiële en niet-officiële cultuur niet zo scherp getrokken als in Tsjechoslowakije. Bepaalde personen uit het officiële literatuurbedrijf, zoals Franz Fühmann en Gerhard Wolf, sympathiseerden met de jonge schrijvers en wisten zich met enig succes voor hen in te zetten. Openlijke repressieve maatregelen, die zo'n belangrijke rol hadden gespeeld in het samenbrengen van de Tsjechische *underground* met andere dissidente fracties, bleven grotendeels achterwege. De Stasi had via haar informanten goed zicht op de activiteiten van het niet-officiële literaire circuit, wakkerde waar nodig onderlinge vetes aan en zal tevreden hebben geconstateerd dat de meesten weinig te maken wilden hebben met het 'Rumsitzen in selbstgefärbten Kleidern und Kerzen-Anzündern', zoals Papenfuß-Gorek de activiteiten van de politiek alternatieve groepen omschreef.⁵⁶⁹ Zo verdween Jirous regelmatig de gevangenis in, terwijl Kolbe en Papenfuß-Gorek af en toe in officiële tijdschriften konden publiceren.

Van milieuactivisme naar oppositie

Nauw verwant aan de beschavingskritiek die de relatie tussen mens, ideologie en technologie onderzocht, was het denken over ecologische vraagstukken, dat zich concentreerde op de effecten van de industriële maatschappij op mens en natuur. Rondom 1970 was er vrij plotseling enorm veel aandacht gekomen voor de sterk toenemende milieuvervuiling en de daarmee samenhangende vragen over de perspectieven van op consumptie georiënteerde samenlevingen.⁵⁷⁰ Zeer invloedrijk was het rapport *Limits to growth* (1972), geschreven in opdracht van de denktank Club van Rome, dat miljoenenoplages zou bereiken.⁵⁷¹ Op basis van rekenmodellen, die later wat pessimistisch bleken, voorspelden de auteurs dat bij gelijkblijvende groei van de bevolking en de industriële productie de reserves van de aarde binnen honderd jaar uitgeput zouden zijn. In het spoor van *Limits to growth* nam het denken over ecologie een grote vlucht en werden er diverse remedies voor de aanstaande crisis geformuleerd. De mildste variant dacht met behulp van technologische vernieuwingen, betere voorlichting en verantwoord gebruik van grondstoffen de milieuvervuiling onder controle te kunnen krijgen, waardoor de fundamenteën van de consumptiemaatschappij intact zouden kunnen blijven. Ingrijpender waren oproepen om de industriële leefwijze te herzien, en er gingen ook stemmen op die de geschetste doemscenario's aangrepen om elke vorm van industrialisering radicaal af te wijzen.⁵⁷² Het sterk levende gevoel van urgentie resulteerde

⁵⁶⁹ Geciteerd bij: Faktor, 'Wieviel Engagement', 134.

⁵⁷⁰ Patrick Kupper, 'Die '1970er Diagnose'. Grundsätzliche Überlegungen zu einem Wendepunkt der Umwelgeschichte', *Archiv für Sozialgeschichte* 43 (2003) 325-348.

⁵⁷¹ Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows en Jørgen Randers, *The Limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* (New York 1972).

⁵⁷² John S. Dryzek, *The politics of earth. Environmental discourses* (Oxford 1997) 12-15.

vooral in de westerse landen in de opkomst van een brede milieubeweging, die campagne voerde voor speciale wetgeving en milieubewuster gedrag.

De communisten en het milieuvraagstuk

De milieuproblematiek kwam ook in het Oostblok op de agenda, maar niet al te hoog. Het in het marxisme verankerde vooruitgangsgeloof liet weinig ruimte voor twijfels aan de op alle mogelijke manieren aangespoorde industriële en technologische ontwikkeling. In de hoogtijdagen van het stalinisme had de opbouw van zware industrie zelfs als een onmisbaar bestanddeel van elke communistische maatschappij gegolden. Toch vond er in de jaren zeventig een omslag plaats. Er kwam meer wetenschappelijk onderzoek naar milieuproblemen en er werden in vrijwel alle Oostbloklanden milieuwetten aangenomen. Onafhankelijk milieuoactivisme werd echter tegengegaan en de officiële media schonken nauwelijks aandacht aan concrete gevallen van milieuvervuiling.⁵⁷³ De autoriteiten probeerden de stijgende belangstelling voor milieuproblematiek te kanaliseren in officiële organisaties, die zich doorgaans in de eerste plaats met traditionele natuurbescherming bezig hielden en niet met de achterliggende ecologische vraagstukken.

In de DDR bijvoorbeeld werd in 1980 de *Gesellschaft für Natur und Umwelt* (GNU) opgericht, die tussen de 40.000 en 50.000 leden telde. Ze organiseerde lezingen, tentoonstellingen, jeugdactiviteiten en zette zich in voor landschapsonderhoud. Net zoals de andere maatschappelijke organisaties van de DDR kon de GNU maar in beperkte mate zelfstandig de openbaarheid zoeken. Wanneer er binnen de GNU protest rees over bepaalde stedenbouwkundige of industriële plannen, diende dat achter gesloten deuren bij de desbetreffende instanties te worden aangekaart. Zo bleef de voor communistische regimes zo cruciale illusie van harmonie overeind, maar kon de GNU zich niet tot een geloofwaardige behartiger van de belangen van milieuoactivisten ontwikkelen. Zeker in de nadagen van de DDR gingen er in de GNU stemmen op die voor een sterker publiek en daarmee ook politiek profiel pleitten, maar daaraan werd geen gehoor gegeven. Tegen deze achtergrond was het weinig verrassend dat de GNU niet kon voorzien in de toenemende behoefte aan zichtbaar milieuoactivisme en halverwege de jaren tachtig met teruglopende ledenaantallen te maken kreeg.⁵⁷⁴

Op andere terreinen was het milieuoengagement van de DDR ook niet erg overtuigend. De op papier indrukwekkende milieuo voorschriften bleken in de praktijk weinig voor te stellen en konden zonder grote gevolgen worden overtreden. Dat was illustratief voor de prioriteiten van het Oost-Duitse regime, dat met steeds grotere economische problemen te kampen had, maar terugschrok voor pijnlijke hervormingen die de levensstandaard zouden aantasten. Economische belangen kregen daarom voorrang boven een serieus milieubeleid, dat flinke investeringen zou hebben gevergd. Zo nam de onrust over de stijgende verontreiniging van lucht, water en grond hand over hand toe, maar daarop reageerde het Oost-Duitse bewind op

⁵⁷³ Knabe, *Umweltkonflikte im Sozialismus*, 33-34.

⁵⁷⁴ Zie voor de intenties en activiteiten van de GNU: Knabe, *Umweltkonflikte im Sozialismus*, 203-232.

typerende wijze: vanaf 1982 mochten dergelijke gevoelige gegevens niet meer openbaar worden gemaakt.⁵⁷⁵

In Tsjechoslowakije waren er diverse officieel erkende organisaties die zich met milieuvraagstukken bezighielden. *Tis* (Venijnboom), dat zo'n 16.000 leden telden, bestond in verschillende vormen sinds 1958 en knoopte voorzichtig aan bij de populaire vooroorlogse natuurbeschermingsbeweging, waar na de communistische machtsovername weinig meer van over was gebleven. *Tis* legde zich toe op kleinschalige projecten zoals het schoonmaken van vervuilde bossen en wateren. Vergelijkbare activiteiten werden georganiseerd door het onder de communistische jeugdbeweging vallende *Brontosaurus*, dat in 1975 was opgericht. Fundamentelere kwesties werden aan de orde gesteld in de Ecologische afdeling van de Tsjechoslowaakse Academie der Wetenschappen. Die was in 1979 in het leven geroepen door wetenschappers die een discussieplatform voor ecologische vraagstukken wilden. Ze organiseerden lezingen en seminars waar ook westerse literatuur kon worden besproken.

De drijvende krachten achter de Ecologische afdeling onderhielden goede contacten met enkele dissidenten rondom *Charta*, maar hadden die op een laag pitje gezet om hun project niet in gevaar te brengen.⁵⁷⁶ Het ging hen in de eerste plaats om het verzamelen en uitwisselen van informatie en het was daarom belangrijk een puur wetenschappelijk profiel te handhaven, want alleen zo konden ze zonder argwaan te wekken gevoelige informatie opvragen. Directe conflicten met het Husák-regime, die waarschijnlijk meteen het einde van haar bestaan zouden hebben betekend, ging de Ecologische afdeling uit de weg.⁵⁷⁷ *Tis* was bijvoorbeeld in de problemen geraakt toen het een stap verder was gegaan dan de gebruikelijke natuurbeschermingsactiviteiten en zich in een brief aan de Tsjechoslowaakse president Svoboda tegen de aanleg van een energiecentrale had gekeerd. Daarop werd *Tis* min of meer gedwongen zichzelf op te heffen. Het is kenmerkend dat *Tis* niet inging op een aanbod van *Radio Free Europe* om aandacht te besteden aan deze gang van zaken. Door zich vooral niet als een oppositiegroep te gedragen, hoopte men tevergeefs de autoriteiten op andere gedachten te brengen.

Ter vervanging van *Tis* werd de *Český Svaz Ochránců Přírody* (ČSOP; Tsjechische Bond van Natuurbeschermers) opgericht, die onder strakkere controle stond, braaf lippendienst aan het officiële milieubeleid bewees, maar wel vergelijkbare activiteiten als *Tis* organiseerde. Zo zorgde de ČSOP er samen met *Brontosaurus* voor dat er rond 1980 bij het grote publiek meer aandacht kwam voor milieuvervuiling, maar bleven de mogelijkheden voor systematischer milieuactivisme beperkt. Bovendien werden ook in Tsjechoslowakije de

⁵⁷⁵ Peter Wensierski, 'Nach Alternativen wird gesucht. Kirchliche Umweltaktivitäten in der DDR' in: Peter Wensierski en Wolfgang Büscher, *Beton ist Beton. Zivilisationskritik aus der DDR* (Hattingen 1981) 9-38, aldaar 9-16.

⁵⁷⁶ Miroslav Vaněk, *Nedalo se tady dýchat. Ekologie v českých zemích v letech 1968 až 1989* (Praag 1996) 31-40.

⁵⁷⁷ Petr Jehlička, Philip Sarre en Juraj Podoba, *Czech environmental discourse after a decade of Western influence: transformation beyond recognition or continuity of the pre-1989 perspectives?* (Florence 2002) 9-11.

bestaande milieuvoorschriften slecht nageleefd waardoor de daadwerkelijke vervuiling gestaag toenam.⁵⁷⁸

Groene tegengeluiden

De alarmerende conclusies van het Club van Rome-rapport werden ook door bekende Oost-Duitse en Tsjechische dissidenten opgevangen, maar zij waren niet direct betrokken bij de onafhankelijke milieubeweging die eind jaren zeventig in beide landen ontstond.⁵⁷⁹ In de DDR waren het vooral de protestantse kerk en schrijvers die in deze tijd aandacht schonken aan de milieuproblematiek. Nauw verwant aan de al gememoreerde beschavingskritische stroming ontwikkelde zich in de Oost-Duitse literatuur een tak die de relatie tussen mens en natuur problematiseerde.⁵⁸⁰ Tot in de jaren zestig had de officiële literatuur vooral de lof gezongen van de toegenomen technologische mogelijkheden, maar daarna kwam er meer oog voor de schaduwzijden van de modernisering. De mens werd niet meer als heerser, maar als onderdeel van de natuur gezien en er kwam kritiek op het puur instrumentele natuurbegrip dat in alle geïndustrialiseerde landen, of ze nu communistisch waren of niet, de boventoon voerde.⁵⁸¹

Eén van de bekendste voorbeelden van deze tendens was het door de schrijver Hanns Cibulka (1920-2004) in de vorm van fictieve dagboek aantekeningen geschreven *Swantow* (1982).⁵⁸² *Swantow* was een verslag van een verblijf in een idyllisch natuurgebied waar de eerste tekenen van verontreiniging zichtbaar werden, wat voor de hoofdpersoon aanleiding was zich over te geven aan pessimistische bespiegelingen over de industriële samenleving. Hoewel Cibulka herhaaldelijk de Verenigde Staten opvoerde als het land waar de milieuvervuiling het verst doorgevoerd zou zijn, liet hij doorschemeren dat in de DDR dezelfde problemen actueel waren. Cibulka nam vooral de overheersende materialistische mentaliteit op de korrel. Veel kritische aanmerkingen waren in de vorm van vragen geformuleerd, een tactiek die vaker voorkwam bij schrijvers die de rand van het toelaatbare opzochten. De toon werd zo wat minder scherp, al was de boodschap vaak nauwelijks mis te verstaan, zoals in de passage waarin Cibulka zich afvroeg of het socialisme nog wel een oplossing kon bieden: ‘Die revolutionäre Ausgangsposition der vierziger Jahre, wurde sie nicht längst durch übersteigerte materielle Ansprüche überdeckt?’⁵⁸³ Cibulka’s literaire montage was net zo suggestief: op de korte vermelding van een in de nabijheid gelegen kerncentrale volgde een citaat uit een boek over kernenergie, waarin de soms tot in de miljoenen jaren lopende halveringswaarden van nucleair afval werden opgesomd. Mede door deze verwijzingen naar de gevaren van kernenergie, waarop in de DDR een taboe rustte, trok

⁵⁷⁸ Vaněk, *Nedalo se tady dýchat*, 31-46.

⁵⁷⁹ Havemann, *Morgen*, 8. Brief 26 in: Šimečka, *Listy z väzenia - dopisy z vězení*, 116.

⁵⁸⁰ Zie de bijdrages over Günter Kunert, Heinz Czechowski, Volker Braun, Franz Fühmann, Heiner Müller en Christa Wolf in: Axel Goodbody ed., *Literatur und Ökologie* (Amsterdam en Atlanta 1998).

⁵⁸¹ Knabe, *Umweltkonflikte im Sozialismus*, 233-247.

⁵⁸² Hanns Cibulka, *Swantow. Aufzeichnungen des Andreas Fleming* (Halle en Leipzig 1982).

⁵⁸³ Cibulka, *Swantow*, 88.

Swantow veel aandacht. Het werd verplichte lectuur in de onafhankelijke milieugroepen en Cibulka's lezingen liepen vaak uit op heftige debatten.⁵⁸⁴

Minstens zo opzienbarend was een in het tijdschrift *Sinn und Form* afgedrukte briefwisseling tussen de hoofdredacteur van het blad, Wilhelm Girnus (1906-1985), en de geëmigreerde schrijver Günter Kunert. Kunert maakte daarin zonder omhaal korte metten met het in de DDR vaak gebruikte argument dat het socialisme betere antwoorden op milieuvervuiling zou hebben dan het kapitalisme. In zijn uitvoerige repliek deed Girnus prognoses die een milieucatastrofe voorspelden af als door de westerse pers opgeklopte bangmakerij, die bovendien voorbijgingen aan de echte dreiging: 'Die einzige wirkliche todernste Gefahr für die gesamte Menschheit ist ein Atomkrieg. Alles andere Kleinigkeiten...'⁵⁸⁵

De publicatie van deze voor Oost-Duitse begrippen openhartige discussie bleef niet onopgemerkt. Fragmenten ervan werden bijvoorbeeld overgenomen in de door de protestantse theoloog Hans-Peter Gensichen (1943) uitgegeven *Briefe zur Orientierung im Konflikt Mensch – Natur*, het belangrijkste samizdatblad van de onafhankelijke milieubeweging.⁵⁸⁶ Gensichen stond aan het hoofd van het *Kirchliches Forschungsheim Wittenberg* (KFHW), dat in 1972 was opgericht om de dialoog tussen religie en wetenschap te stimuleren, maar zich onder zijn leiding vooral met ecologische vraagstukken zou bezig houden. Met seminars, publicaties en een langs kerken rondtrekkende tentoonstelling over de verhouding mens – natuur speelde het KFHW een belangrijke rol in het op gang brengen en institutionaliseren van het denken over ecologie in de protestantse kerk. Ook andere kerkelijke instellingen binnen de *Bund der Evangelischer Kirchen in der DDR*, zoals de *Theologische Studienabteilung* en de commissie *Kirche und Gesellschaft*, droegen bij aan het ontstaan van een onafhankelijk milieudiscours, dat tot eind jaren zeventig vooral in het teken van theoretische discussies zou staan. Rond 1980 begon de nadruk te verschuiven naar de vraag wat er concreet aan de ecologische problemen kon worden gedaan. Dat resulteerde vooral in aanbevelingen de eigen levensstijl kritisch tegen het licht te houden. Daar konden vergelijkingen met de Derde Wereld bij helpen. Burgers die klaagden over de gebrekkige bevoorrading van Oost-Duitse winkels zouden er volgens een document van de *Theologische Studienabteilung* goed aan doen zich de armoe in landen als Ethiopië voor de geest te halen.⁵⁸⁷

Het kerkelijke milieudebat uit deze tijd is wel omschreven als 'eher selbst- als gesellschaftskritisch'.⁵⁸⁸ Er was kritiek op de gebrekkige milieupolitiek, maar die ging steeds gepaard met op de eigen achterban gerichte aansporingen, die vaak het karakter van een

⁵⁸⁴ Jacquie Hope, 'Environmentalism and its cultural transformation in the GDR' in: Axel Goodbody ed., *The culture of German environmentalism: anxieties, visions, realities* (Oxford 2002) 153-169, aldaar 158-160.

⁵⁸⁵ 'Anlässlich Ritsos. Ein Briefwechsel zwischen Günter Kunert und Wilhelm Girnus', *Sinn und Form* 31 (1979) 850-864, aldaar 864.

⁵⁸⁶ 'Aus einem Briefwechsel zwischen Günter Kunert und Wilhelm Girnus', *Briefe zur Orientierung im Konflikt Mensch-Natur* (1980) nr. 1, 4-5.

⁵⁸⁷ Knabe, *Umweltkonflikte im Sozialismus*, 281-297.

⁵⁸⁸ Choi, *Von der Dissidenz zur Opposition*, 58.

moreel appèl hadden. Typerend waren tien door het KFHW opgestelde 'eisen', die allen waren onderverdeeld in een aan de staat en een aan de individuele burger gericht deel. Zo stond de eis beter geïnformeerd te worden naast het voorstel onafhankelijke informatienetwerken op te zetten en werd de oproep waterrecycling te stimuleren gekoppeld aan de suggestie liever een douche dan een bad te nemen.⁵⁸⁹ Een vergelijkbare combinatie is te vinden bij de *Arbeitskreis Weltumweltag*, die aandacht vroeg voor de zware vervuiling van de door Leipzig stromende Pleiße.⁵⁹⁰ Bij de Oost-Duitse ministerraad werd een officieel verzoekschrift ingediend om wat aan deze 'flüssige Kloake' te doen en tegelijkertijd riep de *Arbeitskreis* zijn aanhangers op in de spiegel te kijken: 'Mit Forderungen an andere ist noch nicht viel getan. Ebenso wichtig sind Forderungen an sich selbst'.⁵⁹¹ Vanuit het oogpunt van de autoriteiten verontrustender waren de publieke acties van de *Arbeitskreis*, die op 5 juni 1988 voor het eerst de *Pleiße-Gedenkumzug* organiseerde, een demonstratieve wandeling langs het bewuste riviertje.

Zo bleek dat ook een overwegend ethische aanpak subversieve kanten kon hebben. De aanmoedigen de levensstijl te veranderen waren ook een oproep het leven in eigen hand te nemen en konden als aanzet tot maatschappelijk activisme worden begrepen. Vooral Heino Falcke benadrukte dat een echte bewustzijnsverandering op ecologisch gebied alleen kon worden bereikt door de burgers bij de problematiek te betrekken. Falcke gebruikte in dit verband vaak het handige want vage begrip 'participatie'. Om ecologisch verantwoord gedrag aan te moedigen waren kritische, mondige burgers met verantwoordelijkheidsgevoel nodig en die zouden er volgens Falcke alleen komen wanneer mensen meer inspraak in de politieke beslissingen kregen.⁵⁹² Hoe dat concreet vorm zou moeten krijgen liet Falcke in het midden, maar de richting van zijn denken was duidelijk.

Eén van de weinigen anderen die zulke expliciete verbanden tussen ecologie en politiek legde was de marxistische filosoof Wolfgang Harich (1923-1995), die echter tot diametraal tegenovergestelde conclusies kwam.⁵⁹³ Harich was vooral bekend door zijn pogingen uit 1956 om, in het spoor van Chroesjtsjovs destalinisatiereide, binnen de SED steun te vinden voor een 'bijzondere Duitse weg naar het socialisme', die onder andere had moeten bestaan uit democratisering van de partij en een snelle eenwording met West-Duitsland. Toen duidelijk werd dat echte hervormingen in de DDR zouden uitblijven, was het snel met Harich gedaan. Hij en zijn vrienden moesten terecht staan in een showproces waarin Harich tot tien jaar gevangenis werd veroordeeld.⁵⁹⁴ Na zijn vrijlating probeerde hij tevergeefs weer

⁵⁸⁹ De tien eisen waren afkomstig uit de KFHW-publicatie *Die Erde ist zu retten* (1985) en zijn afgedrukt in: Peter Wensierski, *Von oben nach unten wächst gar nichts. Umweltzerstörung und Protest in der DDR* (Frankfurt am Main 1986) 183-190.

⁵⁹⁰ Deze groep bestond uit leden van de *Arbeitsgruppe Umwelt* en de daaruit afgesplitste *Initiativgruppe Leben*.

⁵⁹¹ 'Wie geht es weiter, Herr Minister? – Pleiße-Eingabe' in: *Die Pleiße* (Samizdatuitgave; Leipzig 1989) 37-38, aldaar 37. 'Epilog. Der erste Schritt ist nur der Anfang', *Die Pleiße* (Samizdatuitgave; Leipzig 1989) 38.

⁵⁹² Heino Falcke, 'Christliche Verantwortung für Umwelt und Überleben in einer sozialistischen Gesellschaft' (1977) in: Idem, *Reden und Aufsätze eines Theologen in der DDR aus zwanzig Jahren* (Berlijn (West) 1986) 144-156, aldaar 154-155.

⁵⁹³ Falcke en Harich waren op de hoogte van elkaars werk en hadden elkaar een keer ontmoet. Findeis en Pollack, *Selbstbewahrung oder Selbstverlust*, 446.

⁵⁹⁴ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 106-109.

aansluiting te vinden bij het officiële intellectuele leven en liet regelmatig van zich horen. Onder invloed van het rapport van de Club van Rome ging Harich zich profileren op het terrein van de ecologie. In *Kommunismus ohne Wachstum?* (1975), dat alleen in de Bondsrepubliek kon verschijnen, bepleitte Harich een direct einde aan alle economische en industriële groei en een straffe ontwenningsskuur voor de bevolking, die onder streng staatstoezicht allerlei energieverslindende gewoontes zou moeten afleren. Alleen zo zou een catastrofe kunnen worden afgewend.⁵⁹⁵ Met dit als *Ökotalinismus* bekend geworden programma baarde Harich veel opzien, maar kreeg hij nergens voet aan de grond. Zijn geloof in de noodzaak van een sterke, dictatoriale staat strookte niet met het kleinschalige activisme van de milieubeweging en zijn voornemen het welvaartspeil van de bevolking drastisch naar beneden bij te stellen, stond haaks op Honeckers consumptiesocialisme.

In Tsjechoslowakije was het onafhankelijke debat over milieuvraagstukken veel bescheidener van omvang. Dat had zeker te maken met het ontbreken van een relatief autonome instelling als de protestantse kerk in Oost-Duitsland, die de speelruimte en de middelen had om een milieudebat op poten te zetten. Binnen de Tsjechische oppositiebeweging, die rond 1980 nog voornamelijk uit *Charta 77* bestond, was ecologie slechts één van de vele thema's. De eerste keer dat *Charta* er uitgebreid aandacht aan besteedde was in 1981, met een door enkele chartisten geschreven rapport over de milieusituatie in Tsjechoslowakije. In een begeleidende verklaring beklagden de *Charta*-woordvoerders zich over de gebrekkige informatievoorziening, zoals dat ook wel in de DDR gebeurde. Het verschil was dat *Charta* ecologie nadrukkelijk met mensenrechten verbond. De milieuproblematiek was meer dan een zaak voor wetenschappers, het ging om het 'recht op leven' en daarom waren 'open discussie, vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vergadering' hoog nodig.⁵⁹⁶ Hoewel erkend werd dat een beter milieu alleen met de inspanningen van elke burger bereikt kon worden, werden toch in de eerste plaats de autoriteiten aangesproken en niet de bevolking.

Het *Charta*-rapport uit 1981 was mede samengesteld op basis van ideeën die de auteurs bij een seminar van de Ecologische afdeling hadden opgedaan. *Charta* kreeg wel vaker informatie aangereikt van mensen die verder niets met de oppositie te maken hadden, maar op deze wijze problemen aan de orde wilden stellen die officieel niet bespreekbaar waren.⁵⁹⁷ Dat gebeurde ook met een rapport uit 1983 over de milieuvervuiling in Tsjechoslowakije, dat de Ecologische afdeling in opdracht van de Tsjechoslowaakse premier Lubomír Štrougal had samengesteld. Van dit verontrustende document mochten maar twintig exemplaren worden gedrukt. Eén van de leden van de Ecologische afdeling speelde het echter

⁵⁹⁵ Wolfgang Harich, *Kommunismus ohne Wachstum? Babeuf und der 'Club of Rome'* (Reinbek bei Hamburg 1975).

⁵⁹⁶ *Charta 77*, 'Text o stavu životního prostředí v naší zemi', *Informace o Chartě 77* 4 (1981) nr. 6, 1.

⁵⁹⁷ Aan een *Charta*-document over de volksgezondheid hadden volgens de chartiste Jiřina Šiklová wel dertig mensen uit de gezondheidszorg meegewerkt. Interview van auteur met Jiřina Šiklová. Het bewuste document is: *Charta 77*, 'Zdraví je součástí práva na život' [*Charta*-document 14/84], *Informace o Chartě* 7 (1984) nr. 7-8, 3-19.

Charta toe, zodat het in *Informace o Chartě* kon verschijnen.⁵⁹⁸ Ook *Listy* drukte het document af en westerse bladen als *Le Monde* en *Die Zeit* berichtten erover, waardoor Tsjechoslowakije in het Westen voortaan te boek stond als een land met ernstige milieuproblemen.⁵⁹⁹ Dankzij uitzendingen van de radiostations *Voice of America* en *Radio Free Europe* kon de gehele Tsjechoslowaakse bevolking kennis nemen van het rapport. Deze publicitaire blamage kostte het lid dat de geheimhouding had doorbroken zijn baan, maar de Ecologische afdeling kon blijven bestaan, al werd zij voortaan wel gewantrouwd.⁶⁰⁰ In een brief aan Štrougal liet *Charta* weten blij te zijn dat de Tsjechoslowaakse regering zich nu in ieder geval leek te interesseren voor de feitelijke toestand van het milieu. Het verband tussen ecologie en mensenrechten werd dit maal minder sterk benadrukt, de *Charta*-woordvoerders drongen vooral op meer informatie aan: ‘Pas wanneer de mensen de feiten te weten komen, zullen ze de ernst en misschien wel de tragiek van de situatie beseffen, pas wanneer ze de gehele waarheid kennen over de risico’s waaraan ze bloot zijn gesteld en er zonder beperkingen over kunnen discussiëren, zullen ze de weg naar herstel inslaan, waarvan de redding van milieu, gezondheid en leven afhangt’.⁶⁰¹

In de brief aan Štrougal werd nog terloops opgemerkt dat slechts een fractie van de defensieuitgaven voldoende zou zijn om de urgentste milieuproblemen aan te pakken.⁶⁰² Dit verband tussen ecologie en vrede werd in het Tsjechische debat niet vaak gemaakt, maar was in het Oost-Duitse alternatieve milieu, waar ecologie, vrede en de Derde Wereld een semantische drie-eenheid vormden, alomtegenwoordig. Cibulka had in *Swantow* al het hoofd geschud over de miljarden die naar de wapenindustrie gingen, terwijl dat geld hard nodig was om de aangerichte milieuschade te herstellen.⁶⁰³ De domineeszoon Michael Beleites (1964), actief in kerkelijke milieugroepen in Thüringen, documenteerde nauwgezet de uraniumwinning in de DDR, die niet alleen vanuit ecologisch oogpunt kwalijk was: ‘Der Uranbergbau verdeutlicht den Zusammenhang von Friedens- u. Umweltproblematik. Das Beispiel Uranbergbau zeigt, daß wir in unserem Land ganz konkret am Zustandekommen der globalen Bedrohung beteiligt sind’.⁶⁰⁴ Beleites was ook betrokken bij de organisatie van demonstratieve fietstochten, die begin jaren tachtig tot het vaste repertoire van de onafhankelijke groepen gingen behoren. Aanvankelijk stonden deze *Fahrademos* vooral in het teken van een milieuvriendelijkere verkeerspolitiek, maar ze konden makkelijk van een vredestitje worden voorzien. De *Friedensfahrt ohne Sieger* uit 1983 deed bijvoorbeeld een

⁵⁹⁸ ‘Rozbor ekologické situace v Československu’, *Informace o Chartě* 6 (1983) nr. 12, 2-18.

⁵⁹⁹ ‘Rozbor ekologické situace v Československu’, afgedrukt in de bijlage van: *Listy* 14 (1984) nr. 1, iii-xv.

⁶⁰⁰ Vaněk, *Nedalo se tady dýchat*, 68-71.

⁶⁰¹ Charta 77, Brief aan Lubomír Štrougal [*Charta*-document 36/83], *Informace o Chartě* 77 6 (1983) nr. 12, 1. Herdrukt in: Prečan ed., *Charta 77*, 244-246.

⁶⁰² Charta 77, Brief aan Lubomír Štrougal.

⁶⁰³ Cibulka, *Swantow*, 107.

⁶⁰⁴ Michael Beleites, ‘Uranbergbau in der DDR’, *Friedensnetz* (1988) nr. 2, 26-28, aldaar 28. Zie van dezelfde auteur de uitvoerige, oorspronkelijk bij het Kirchliches Forschungsheim Wittenberg verschenen studie *Pechblende. Der Uranbergbau in der DDR und seine Folgen* (Frankfurt am Main 1988) die ook op internet beschikbaar is: <http://www.antenna.nl/wise/uranium/uwispb.html>, geraadpleegd op 16 november 2006.

militair oefenterrein van het sovjetleger aan, waar geprotesteerd werd tegen de aanwezigheid van SS-20 raketten.⁶⁰⁵

Conclusie

Beschavingskritiek was een belangrijke intellectuele achtergrond voor het dissidente denken. Het besef in een wereld te leven die in hoog tempo veranderde, onder invloed van krachten waar de mens nauwelijks nog invloed op had, speelde in de Tsjechische en Oost-Duitse oppositie een grote rol. Het beeld van het Westen als een anonieme consumentenmaatschappij die raakvlakken had met de eigen samenleving, was daarbij een belangrijk referentiepunt. De politieke betekenis die aan deze Oost-West symmetrie werd gegeven, was niet eenduidig en kon per persoon of groep sterk verschillen. Voor Havel, Wolf en Havemann waren de overeenkomsten die ze tussen Oost en West zagen een teken van achtereenvolgens de leegheid, teloorgang en onverminderde actualiteit van de communistische utopie. Het inzicht dat de schaduwkanten van de industriële samenleving in beide machtsblokken zichtbaar waren, kon de politieke verschillen relativeren, maar ook aanscherpen.

Het belangrijkste verschil tussen beide landen was dat in Tsjechië de beschavingskritiek makkelijker kon worden gekoppeld aan de eigen, nationale politieke context. De Tsjechen konden daarbij voortbouwen op een lange traditie van intellectuelen die zich profileerden als beschermers van de cultuur, en daarmee van de natie. In naam van Midden-Europa werd afstand genomen tot de westerse consumptiemaatschappij, maar werd ook het communistisch regime aangesproken op het door de dissidenten geconstateerde morele verval, het wegwijnende culturele leven en de hand over hand toenemende milieuvervuiling.

In de DDR waren ook in dit opzicht de scheidslijnen minder duidelijk. Beschavingskritiek stond soms in het teken van de on vervulde belofte van het socialisme, maar hing ook samen met kerkelijke oproepen tot een sobere, bewuste levenshouding. Een combinatie van oprecht, in socialistische overtuigingen wortelend idealisme en religieus geïnspireerde gevoelens van solidariteit en schuld –de laatste soms nog versterkt door het nazi-verleden– kon leiden tot identificatie met vervolgte en onderdrukte groepen aan de andere kant van de wereld, wier lijden zo hevig was dat het ongepast leek al te veel ophef te maken over de eigen problemen. Maar dit eigenaardige mengsel kon ook leiden tot prangende vragen aan de SED en dat gebeurde in de jaren tachtig in toenemende mate, bijvoorbeeld in het kader van de opkomende milieubeweging.

⁶⁰⁵ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 510, 591-592. Christian Halbrock, 'Störfaktor Jugend: die Anfänge der unabhängigen Umweltbewegung in der DDR' in: Carlo Jordan en Hans-Michael Kloth ed., *Arche Nova. Opposition in der DDR. Das 'Grün-ökologische Netzwerk Arche' 1988-90* (Berlijn 1995) 13-32, aldaar 22-25.